

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH

FILOZOFICKÁ FAKULTA

ÚSTAV BOHEMISTIKY

DIPLOMOVÁ PRÁCE

SOMATISMY V ČESKÝCH FRAZÉMECH

Vedoucí práce: Mgr. Markéta Maturová, Ph.D.

Autorka práce: Bc. Veronika Stárová

Studijní obor: Bohemistika navazující

Ročník: 2.

2018

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Budějovice 25. července 2018

.....
Bc. Veronika Stárová

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucí své práce paní doktorce Mgr. Markétě Maturové, Ph.D., která mi velmi ochotně pomáhala při celém procesu tvoření, poskytovala mi materiály a udělovala cenné rady. Rovněž bych jí chtěla poděkovat za vstřícnost, psychickou podporu a čas, který mi věnovala.

Dále bych chtěla poděkovat paní Mgr. Lucii Chlumské, Ph.D. a paní Mgr. Petře Poukarové z Ústavu Českého národního korpusu za jejich rady a připomínky k této práci.

V neposlední řadě děkuji své rodině, přátelům a partnerovi, kteří při mně stáli, poskytovali mi zázemí a podporovali mě po celou dobu vysokoškolského studia.

ANOTACE

Diplomová práce se zabývá analýzou vybraných frazémů, jež mají ve své struktuře jako centrální komponent názvy částí lidského těla, takzvané somatismy. Tato kvalifikační práce se zaměřuje na názvy smyslových orgánů, tedy na orgány zraku, sluchu, čichu, chuti a hmatu. Teoretická část je věnována popisu oblasti kognitivní lingvistiky, která se mimo jiné zabývá studiem obrazu lidského těla v jazyce. Dále je první část práce zaměřena na popis frazeologie jako vědního oboru a na teoretické vymezení somatických frazémů. Praktická část je založena na práci s daty z Českého národního korpusu a jejich porovnání s frazeologickými slovníky. Cíl práce spočívá v popisu toho, do jaké míry se uplatňují somatické frazémy zejména v psaných a mluvených komunikátech a zda u nich dochází k aktualizacím.

klíčová slova: antropocentrický charakter jazyka; Český národní korpus; frazém; kognitivní lingvistika; somatický frazém

ABSTRACT

The diploma thesis deals with analysis of chosen idioms whose main part contains designation of human body, also called somatisms. This paper focuses on designations of sensory organs – organs of sight, sense of hearing, olfactory sense, sense of taste, sense of touch. Theoretical part is dedicated to the description of cognitive linguistics which amongst other issues, studies representation of human body in language. The first part of this diploma thesis is also focused on the description of phraseology as a field of science and theoretical definition of somatic phrases. The content of the practical part is analysis of data of The Czech National corpus which are compared with phrasal dictionaries. The main aim of the work consists in the description of whether and to what extent they are being applied in spoken language and written texts and if they are updated.

keywords: anthropocentric character of the language; cognitive linguistics; Czech National corpus; idiom; somatic phrase

Obsah

Úvod.....	8
I TEORETICKÁ ČÁST	10
1 Kognitivní lingvistika.....	10
1.1 Základní tendence kognitivní lingvistiky	11
1.2 Jazykový obraz světa	14
1.3 Jazykový obraz světa z antropocentrického pohledu	15
2 Frazeologie	17
2.1 Somatický frazém	21
2.2 Tělo uvnitř mysli	23
2.3 Názvy částí lidského těla ve frazeologii	26
3 Metodologie praktické části	28
3.1 Příklad vyhledávání hesla v korpusu <i>syn_v6</i>	30
3.2 Příklad vyhledávání hesla v korpusu <i>syn2015_fr</i>	30
3.3 Příklad vyhledávání hesla v korpusu <i>ortofon_v1</i>	31
II PRAKTICKÁ ČÁST	32
1 Slovník podle bázových slov	32
2 Frazeologické jednotky s komponentem ruka.....	34
2.1 Korpus <i>syn_v6</i>	34
2.2 Shrnutí	36
2.3 Korpus <i>syn2015_fr</i>	38
2.4 Shrnutí	39
3 Frazeologické jednotky s komponentem oko.....	43
3.1 Korpus <i>syn_v6</i>	43
3.2 Shrnutí	45
3.3 Korpus <i>syn2015_fr</i>	47
3.4 Shrnutí	49
4 Frazeologické jednotky s komponentem huba.....	52
4.1 Korpus <i>syn_v6</i>	52
4.2 Shrnutí	53
4.3 Korpus <i>syn2015_fr</i>	56
4.4 Shrnutí	57

5 Frazeologické jednotky s komponentem ústa	59
5.1 Korpus <i>syn_v6</i>	59
5.2 Shrnutí	61
5.3 Korpus <i>syn2015_fr</i>	63
6 Frazeologické jednotky s komponentem nos	65
6.1 Shrnutí	66
7 Frazeologické jednotky s komponentem ucho	69
7.1 Korpus <i>syn_v6</i>	69
7.2 Shrnutí	70
7.3 Korpus <i>syn2015_fr</i>	74
7.4 Shrnutí	75
8 Frazeologické jednotky s komponentem jazyk	77
8.1 Korpus <i>syn_v6</i>	77
8.2 Shrnutí	79
8.3 Korpus <i>syn2015_fr</i>	81
8.4 Shrnutí	82
9 Frazeologické jednotky s komponentem prst.....	84
9.1 Shrnutí	86
10 Frazeologické jednotky s komponentem pusa	91
10.1 Korpus <i>syn_v6</i>	91
10.2 Shrnutí	92
10.3 Korpus <i>syn2015_fr</i>	94
11 Korpus <i>ortofon_v1</i>	96
Závěr	98
Seznam použitých zkratek	103
Seznam literatury	104
Seznam příloh	108

Úvod

Studium frazémů nemá v české jazykovědě příliš dlouhou tradici. Jakožto nový lingvistický obor se frazeologie začala rozvíjet až od druhé poloviny 20. století a je součástí lexikologie.

Aniž bychom si to třeba plně uvědomovali, frazémy jsou neodmyslitelnou součástí našeho každodenního života. Pomocí nich „mluvíme i myslíme.“ Vyjadřujeme skrze ně své myšlenky a pocity, ale mohou nést například i funkci evaluativní. Dokonce jejich prostřednictvím popisujeme i míru, kvantitu či čas.

Frazémy mají častokrát původ v prastaré vrstvě jazyka a v některých případech jsou v téměř nepozměněné podobě užívány dodnes. Nicméně se u nich už od prvopočátku projevuje tendence vývoje – bývají pozměňovány, či zcela zapomenuty a postupně nahrazovány. V současné době dochází u frazémů k poměrně dynamickému rozvoji. Jádro frazeologické jednotky bývá zpravidla zachováno a změně podléhá jen její část, jde o tzv. aktualizace, jimiž se v této kvalifikační práci budeme také zabývat.

Diplomová práce nesoucí název *Somatismy v českých frazémech* se věnuje frazémům, jejichž centrálním komponentem je označení částí lidského těla. Soustřeďuje se na pojmenování smyslových orgánů, tedy na orgány pěti základních lidských smyslů – zraku, sluchu, čichu, chuti a hmatu.

Kvalifikační práce zachovává tradiční dělení na část teoretickou a praktickou. V teoretické části je nejprve vymezen pojem kognitivní lingvistika jako vědní obor, který je jednou z disciplín kognitivní vědy. Jsou představeny její základní principy a přístupy – první se zaměřuje na studium mozku, druhý na studium mysli a třetí se věnuje zkoumání kolektivní mysli – kultury. Zásadní jsou pro nás zejména poslední dva z nich. Čtenář je tak obeznámen s klíčovými pojmy kognitivní lingvistiky, například: antropocentrický charakter jazyka, univerzalita a tělesnost v jazyce a jazykový obraz světa.

Další samostatná kapitola se zabývá frazeologií jako vědním oborem. Její podstatná část je zaměřena na definici pojmu frazém. Práce přináší dva pohledy na dělení frazémů – prezentuje pojetí Z. Hladké, autorky stati o frazémech v *Příruční mluvnici češtiny* (1995), a F. Čermáka, jenž je autorem hesla „frazém“ v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* (2016) a zároveň je tvůrcem frazeologických slovníků. Uvedeny jsou rovněž základní funkce frazémů. Poté se práce přesouvá

k teoretickému vymezení somatických frazémů. Právě somatické frazémy tvoří jádro této práce a jsou jim proto věnovány tři následující obsáhlé podkapitoly, v nichž je mimo jiné zpracováno, jaké výrazy lze k somatismům zařadit, kdo se v českém prostředí jejich studiem a výzkumem zabývá, jaké místo zaujímají v jazyce a v jakých konkrétních případech dochází k jejich použití.

Za teoretickou částí následuje kapitola věnovaná metodologii, v níž je popsáno, jak jsme při vypracovávání této práce postupovali, jak vypadalo vyhledávání hesel v korpusech a jakým způsobem bylo nakládáno se získanými daty.

V praktické části byl na základě seznamu bázevých slov (tedy jednotlivých somatických komponentů frazeologických jednotek) a počtu frazémů s nimi spojených, sestaven vlastní inventář výrazů, který posloužil jako výchozí bod této práce. Soupis, z něhož jsme čerpali, zpracovala E. Mrhačová, autorka slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* (2000).

Analytická část práce je založena na vyhledávání excerpovaných bázevých slov v Českém národním korpusu a na následném zpracování korpusových dat. Náš výzkum je zaměřen na výskyt komponentů *ruka, oko, huba, ústa, nos, ucho, jazyk, prst a pusa*, které byly vyhledávány v synchronních korpusech psaného jazyka *syn2015_fr* a *syn_v6*. Na závěr je ještě připojena kratší kapitola, která poskytuje příklady somatických frazeologických jednotek, které se objevují v mluveném korpusu *ortofon_v1*.

Získaná data byla podrobena analýze, jež spočívala v porovnání údajů z korpusu s frazeologickými slovníky F. Čermáka – *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1–4* (2009) a E. Mrhačové – *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* (2000). Zároveň jsme se pokusili do práce vnést i vlastní pohled a snažili jsme se prezentovat, jak k významu daných frazeologických jednotek přistupujeme my.

Cílem předkládané diplomové práce je popsat, do jaké míry se uplatňují somatické frazémy v psaných a mluvených komunikátech a zda u nich dochází k aktualizacím.

I TEORETICKÁ ČÁST

1 Kognitivní lingvistika

Vznik kognitivní lingvistiky je datován **do počátku 80. let 20. století**, ačkoli až později byl uznán vliv některých předchozích prací – zejména teorií americké psycholožky E. Roschové z roku 1973, či tzv. *teorie jazykové relativity* Saphira a Whorfa. Další příbuznost je patrná ještě v úvahách Humboldta a u Cassierovy metody *Wörter und Sachen* (Nebeská, Karlík, 2016, s. 823). I. Vaňková nachází vývojové souvislosti kognitivní lingvistiky v české jazykovědě u historicky orientovaných lingvistů – např. v pracích Němce, Horálka, Havlové a Karlíkové. Zároveň se podle ní projevuje vztah jazykovědy s jinými vědami jako je psychologie, neurověda, sociologie, etnologie a teorie kultury (Vaňková, 2005, s. 22–23).

Kognitivní lingvistika je jedna z disciplín kognitivní vědy, která zkoumá **mentální struktury a procesy lidského jazyka**. Zaměřuje se zejména na vztah mezi reprezentací a zpracováním jazykových znalostí (Schwarzová, 2009, s. 5). M. Schwarzová vymezuje termín kognice jako „lidskou mysl, zahrnující procesy jako vnímání, myšlení a řeč“ (Schwarzová, 2009, s. 9).

Nový encyklopedický slovník češtiny (dále jen NESČ) uvádí, že **„schopnost člověka osvojit si a užívat jazyk je součástí jeho kognitivních schopností.“** V závislosti na tom je tedy potřeba sledovat způsob užívání jazyka v rámci veškerých lidských kognitivních činností. Kognitivní lingvistika klade podle NESČ velký důraz na **sémantiku** a v souvislosti s tím i na pragmatiku (Nebeská, Karlík, 2016, s. 823). S tímto postulátem souhlasí i výrok M. Schwarzové: „předmětem zájmu (kognitivní lingvistiky) je mentální fenomén jazyka jako celek, tj. všechny součásti lidské jazykové kapacity. Kognitivní lingvistika zdůrazňuje nedostatečnost čistě syntaktického přístupu a zvýšenou pozornost věnuje dlouho zanedbávaným sémantickým aspektům“ (Schwarzová, 2009, s. 33).

Podle M. Schwarzové není kognitivní lingvistika jednotně definovaná oblast a poskytuje nám „integrující přístup v tom smyslu, že sjednocuje otázky teoretické lingvistiky, psycholingvistiky, psychologie jazyka i neurolingvistiky; zároveň usouvztažňuje aspekty reprezentace a zpracování jazyka.“ U kognitivní lingvistiky je kladen důraz na zkoumání „celku jazykového chování v jeho kognitivní komplexnosti.“

To znamená, že je věnována pozornost způsobům osvojování, percepce a produkce jazyka (Schwarzová, 2009, s. 32–34).

I. Vaňková podotýká, že současná tendence při zkoumání jazyka se posouvá od *langue* spíše k *parole*, od „systémových vlastností jazyka k jeho fungování v komunikaci a dále ke komunikaci samé; příznačná je mezioborovost, styčné plochy s psychologíí a sociologií, včlenění jazykovědy do kontextu sémiotiky a vědy o komunikaci [...]“. I. Vaňková zároveň zdůrazňuje, že to na co se zaměřuje kognitivní lingvistika, nemá v českém jazykovědném prostředí v takové míře obdoby, neboť kognitivní lingvistika studuje „hluboce uložené, tělesně i kulturně zakotvené a sdílené významy jakožto předpoklady společného kontextu – a komunikace, včetně jejich proměn a posunů“ (Vaňková, 2005, s. 18).

Kognitivní lingvistika (a další kognitivní vědy) zkoumají, jakým způsobem jsou realizovány procesy v lidské mysli, zabývají se tím „jak lidská mysl pracuje s jazykem (a/nebo jazyk s lidskou myslí) a co jazyk o naší mysli vypovídá.“ Prostřednictvím jazyka je totiž možné studovat kognitivní struktury, jež ovlivňují podobu lidského života. „Toto zcela obecné východisko ústí v jeden ze základních postulátů kognitivismu: **jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál.**“ Podle I. Vaňkové není u kognitivní lingvistiky příliš brán ohled na to, co je jazykové a co je mimojazykové, neboť neurologické výzkumy ukazují, že obě zmiňované sféry jsou uloženy v týchž „neuronových okruzích“ (Vaňková, 2005, s. 21).

I. Vaňková uvažuje o kognitivní lingvistice jako o vědě multidisciplinární. Uvádí, že je v ní jazyk silně propojen s myšlením, čítím a zároveň i se sociálně-kulturním prostředím člověka. Navrhuje však, aby se spíše než o kognitivní lingvistice hovořilo o **kognitivním přístupu k jazyku** (Vaňková, 2005, s. 22).

1.1 Základní tendence kognitivní lingvistiky

I. Vaňková považuje kognitivní lingvistiku za velmi rozsáhlý typ vědy a říká, že postihnout ji v její komplexnosti by vyžadovalo vlastní studii. I přes to předkládá **tři základní tendence**, které u ní spatřuje. Podotýká však, že se vzájemně mohou prolínat a ovlivňovat. První přístup se zaměřuje na studium mozku, druhý na studium mysli a třetí se věnuje zkoumání kolektivní mysli – kultury (Vaňková, 2005, s. 35).

První typ výzkumů souvisí s **teorií umělé inteligence** a dalšími neurovědami. Tento druh věd spojuje společný zájem o tzv. *počítačovou metaforu*. „V centru pozornosti je zde modelování vybraných jevů, jejich organizace a fungování, např. modelování neuronových sítí.“ Studium jazyka ve vztahu k jeho realizaci v mozku a studiem zmiňovaných neuronových sítí se zabývá **neurolingvistika**¹ (Vaňková, 2005, s. 35).

Druhý směr kognitivní lingvistiky se zabírá tím, co nám jazyk může „řít“ o různých stránkách lidské mysli – tento typ výzkumů proto úzce souvisí s **kognitivní psychologií a psycholingvistikou**². Důraz je zde kladen na „tělesnost“ a „univerzálie“ – „tedy to, co je pro mluvčí všech jazyků společné jako pro příslušníky téhož (lidského druhu) [...]“ (Vaňková, 2005, s. 35).

Ačkoli třetí přístup rovněž pracuje s tématem tělesnosti a antropocentrismu jakožto univerzální bázi, soustředí se spíše na rovinu sociální a kulturní – věnuje se zejména oblasti **paměti a sdílení**. Lingvisté podle I. Vaňkové „vycházejí z myšlenek o jazykové relativitě, akcentují zejména fakt svébytné konceptualizace světa, uložené v každém jazyce. Jejich výzkumy směřují k rekonstrukci jazykových obrazů světa, [...] k hledání zákonitostí jejich stavby, k vzájemnému srovnávání, sledování proměn v souvislosti s proměnami života daného společenství apod. Na této bázi se rozvíjí např. současná polská etnolingvistika³ [...]“ (Vaňková, 2005, s. 35).

Pro srovnání – NESČ vyděluje u kognitivní lingvistiky pouze dva nejvýraznější přístupy. První z nich se orientuje na **univerzality v jazyce** – hledá v různých jazycích doklady antropocentrismu, tělesnosti, metaforičnosti a kategorizace. Tento směr

¹ „Vědní obor, který se zabývá zpracováním jazyka v mozku, tj. produkcí, percepcí, komprehenzí (porozuměním), osvojováním a ztrátou jazyka zachovaného i narušeného, tak jak je reprezentován v neur(on)álních strukturách a aktivacích. Neurolingvistika zkoumá nervové mechanismy, které zajišťují či podporují zpracování jazyka, studuje, které dílčí jazykové aktivity, systémy a procesy aktivují či stimulují určité mozkové oblasti. Spolu s neurobiologií, neurofyziologií, neuropsychologií, ale i klinickou logopedií a některými přístupy umělé inteligence patří n. mezi kognitivní neurovědy“ (Stehlíková, Flanderková, 2016, s. 1179).

² „Tematicky široký interdisciplinární obor zaměřený na otázky jazyka a myšlení s neostrými hranicemi, který má styčné body s lingvistikou, psychologií, sociologií aj., např. s morfologií, syntaxí, s lexikální a větnou sémantikou, s pragmatikou, s textovou lingvistikou, ale i s kognitivní lingvistikou, neurolingvistikou, biolingvistikou, sociolingvistikou a dalšími. Psycholingvistika se zabývá především psychickými procesy, které nejsou přístupné přímému pozorování, probíhají skrytě“ (Nebeská, 2016, s. 1520).

³ „Lingvistický přístup zkoumající vztahy mezi jazykem a kulturou. Etnolingvistika se chápe dvojím způsobem. V jednom pojetí ji lze podřadit sociolingvistice (někdy s ní snad dokonce ztotožnit[...]) zajímá se totiž o jazyk v sociálním kontextu, „jazyk v kultuře“ [...]; v druhém pojetí jde naopak o „kulturu v jazyce“, tj. o studium způsobů, jak se v sémantických strukturách jazyka projevuje specifická kulturní a historická zkušenost a na ni vázané hodnoty určitého společenství (etnos), jeho jazykový obraz světa. Tento přístup akcentuje propojení kognitivní a kulturní dimenze jazyka“ (Vaňková, 2016, s. 437).

primárně vychází ze studia **metafor**⁴ a **metonymií**, jež odhalilo, že „nejde o jevy primárně jazykové, ale konceptuální: v metaforách a metonymiích nejen mluvíme, ale především myslíme, metaforičnost a metonymičnost jsou nikoli okrajovými, ale podstatnými rysy pojmové soustavy [...]“. Velká část studií zkoumá, jakým způsobem jsou pojmenovávány nefyzické jevy⁵. Podstatné pro téma této diplomové práce je, že v NESČ je uvedeno, že „zdrojem četných frazémů vyjadřujících jevy nefyzické jsou části lidského těla (*má ostré lokty, jeho návrh nemá hlavu ani patu, padli si do oka, má dlouhé prsty, je to přitažené za vlasy*)“ (Vaňková, Karlík, 2016, s. 823). Jde o tzv. **somatické frazémy**, o nichž budeme psát v dalších kapitolách této práce.

Druhý z přístupů kognitivní lingvistiky klade do centra svého zájmu **jedince „jako člena jazykového společenství“**. Je to směr úzce související s již zmiňovanou etnolingvistikou. Bývá označován jako **kulturní lingvistika** či **kognitivní etnolingvistika**. Hlavní tezí tohoto přístupu je, že způsob myšlení člověka a jeho realizaci ve světě ovlivňuje jazyk, jímž mluví. „Zkoumá se, jak pomocí jazyka svět strukturujeme a konceptualizujeme, co sdílíme s příslušníky vlastního jazykového společenství. Kognitivní definice slov zahrnují nejen denotativní význam, ale také konotace⁶.“ Čerpá z lidové psychologie, jazykových stereotypů, analyzuje folklórní texty a frazeologii. „Vedle pohledu synchronního se zde uplatňuje i etymologie; diachronní přístup ke slovním významům přispívá k poznatkům o tom, jak se v pojmenováních uchovává paměť jazykového společenství [...]“. Dalším klíčovým pojmem je **jazykový obraz světa**, jenž reprezentuje všední zkušenosti prolnuté do jazykového obrazu světa. Výzkum se orientuje na určité fragmenty – „pro český (jazykový obraz světa) se výzkum zaměřil zejména na kognitivní definice pojmů z několika tematických okruhů: barvy, části těla, smysly, řeč, vybrané emoce (strach, pýcha, hněv), vybraná slovesa myšlení a pohybu, rozměry, voda, teplota aj. [...]“ (Nebeská, Karlík, 2016, s. 824).

⁴ „Metafora je primárně přenášením struktury poznání z jedné pojmové oblasti do pojmové oblasti jiné; např. o kvalitě přemýšlíme jako o místě na svislé ose nebo pohybu po ní (co je výše, má pozitivní konotace, je to spojeno s životem, zdravím, radostí, úspěchem), projevuje se to právě v jazyce (*horních deset tisíc, střední vrstvy, je na vrcholu sil X je na dně*) [...]“ (Nebeská, Karlík, 2016, s. 823).

⁵ „Např. ve zkušenosti hmatu jako jednoho ze smyslů je zdroj českých slov *podotknout něco, dotýčný, přísahat*, ve zkušenosti s polohou těla je zdroj slov *přestupek, důstojnost, spolehnout se na někoho*)“ [...] (Nebeská, Karlík, 2016, s. 823).

⁶ „Např. kognitivní definice slova *myš* zahrnuje i malý rozměr, šedivou barvu, nenápadnost a hbitost, i vtíravost“ (Nebeská, Karlík, 2016, s. 824).

1.2 Jazykový obraz světa

I. Vaňková uvádí,⁷ že historie užívání tohoto pojmu sahá do **poloviny 80. let**, kdy se objevil v teoretických pracích polských lingvistů. Pojem se záhy velmi rozšířil a spolu s ním i zájem o osobitý přístup k jazyku, jež označuje. U jazykovědců začal růst zájem o sémantiku. Těžištěm zájmu tohoto nového přístupu se stal **člověk, který se pokouší najít „své místo ve světě“** a který žije v rámci určitého sociálního a kulturního prostředí, jež sdílí s jinými lidmi. „Jazykový obraz světa pak vyznačuje roviny jejich možného dorozumění a porozumění, hranice prostoru společné konceptualizace – jejichž respektování zaručuje alespoň elementární pocit smysluplnosti existence [...]“ I. Vaňková shrnuje, že pokud analyzujeme jazykový obraz světa, tak v podstatě „zkoumáme, „jak jsme“ ve světě, v jakých dimenzích světu rozumíme, jak a odkud k němu přistupujeme“ (Vaňková, 2005, s. 46–47).

Kognitivní lingvistika se důkladně zabývá „individuální zkušeností se světem,“ již u člověka podmiňují jeho vrozené kognitivní schopnosti, to staví téma tělesnosti a schopnosti člověka uvažovat v metaforách do významné role. Díky tomu se zájem kognitivní lingvistiky dále „posouvá směrem ke sdílené zkušenosti kolektivní, jazyk se nechápe pouze jako svědectví o lidské kognitivitě, ale (i) jako fenomén kulturní a antropologický – a můžeme dodat též sémiotický“ (Vaňková, 2005, s. 47).

Jasně definovat pojem jazykový obraz světa podle I. Vaňkové není snadné, neboť existuje mnoho variant, z nichž každá se zakládá na zkoumání jiného hlediska. Jako příklad Vaňková uvádí definici jazykového obrazu světa od J. Bartmiňského: je to „...v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o vědě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované“ (Vaňková, 2005, s. 51–52).

„Jazykový obraz světa, model světa uložený a strukturovaný v jazyce představuje složitou, mnoháúrovňovou strukturu. [...] Jeho centrem je přirozený jazyk, korespondující se základní lidskou zkušeností, se zkušeností přirozeného světa“ (Vaňková, 2005, s. 56). Za přirozený jazyk považuje I. Vaňková první jazyk, jež si člověk osvojí po narození a jež zpravidla používá při výchově svých potomků. Právě tímto jazykem postihujeme své elementární myšlenky a potřeby ve světě, zároveň jej však používáme i pro tzv. oficiální komunikaci. S tímto typem jazyka se pojí podle

⁷ Název podkapitoly přejímáme od I. Vaňkové.

Vaňkové tzv. naivní obraz světa, jenž se opírá o tzv. selský rozum a o člověka v jeho prostotě. Právě proto pojem přirozený jazyk souvisí s pojmy jako antropocentrismus (etnocentrismus), subjektivita, hodnocení a vyjadřovací konkrétnost. Tyto všechny faktory se promítají do slovní zásoby, jíž člověk využívá a dále pak do frazeologie (Vaňková, 2005, s. 56–57).

Vaňková popisuje, že J. Bartmiński pracuje s pojmem *základní inventář slovníku přirozeného jazyka*, do něhož patří nejfrekventovanější výrazy, „užívané v co největším množství různých textů“ a dále pak výrazy, jež se pojí s každodenní zkušeností v lidském životě. Do tohoto slovníku podle něj patří zhruba 1500–2000 slov, v některých případech až 4000–5000 slov. Tato slova jsou členěna do nadřazených kategorií, z nichž uvádíme jako příklad tyto kategorie: části lidského těla, fungování/existence člověka, potrava, obydlí, rodinné vztahy, pohyb, péče o tělo, zvířata, příroda, počasí, smyslové vnímání, emoce, hodnocení, intelekt, morálka, víra, umění, rozměr, barvy (Vaňková, 2005, s. 57–58).

1.3 Jazykový obraz světa z antropocentrického pohledu

To, jak člověk žije ve světě a jak sám sebe v jeho souvislostech chápe, je determinováno tím, jak vnímá sebe – své tělo, které má specifickou stavbu, velikost a dominuje určitými smysly a schopností čítí. „Zásadní úloha těla a lidské perspektivy v jazyce [...] je patrná nejen ve slovní zásobě, ale i v utváření jejich gramatických kategorií [...]“ (Vaňková, 2005, s. 60).

I. Vaňková přichází se zásadním tvrzením o antropocentrismu v jazyce: „Jazyk je antropocentrický. Představuje obraz světa, tak jak se jeví člověku, jak jest pro člověka. Člověk stojí v centru jazyka – a to se ukazuje v mnoha ohledech.“ Svou tezi dokládá např. na tom, že vznik číslovek 1, 2, 5 a 10 má pravděpodobně v různých jazycích spojitost právě s lidským tělem (Vaňková, 2005, s. 60–61).

- Číslovka 1 vychází z toho, že o sobě člověk uvažuje jako o individualitě. „Já“ jakožto jedna bytost.
- Číslovka 5 vychází z počtu prstů na jedné ruce.
- Číslovka 2 vychází z toho, že ruce máme dvě.
- Číslovka 10 souvisí s počtem prstů na ruce.

Dále je výše zmíněná teze podpořena faktem, že jednotky míry jako jsou *loket*, *stopa*, *palec* a *krok* byly rovněž odvozeny ze stavby lidského těla. Zásadním poznatkem však je, že tyto míry nejsou využívány např. ve fyzikálním prostředí, ale slouží pro potřeby tzv. přirozeného světa. „Jazykový obraz světa (který má svůj základ v antropocentrismu) se totiž vztahuje (primárně, ve své základní poloze) ke světu přirozenému.“ I. Vaňková vysvětluje, že přirozený jazyk je propojen s naší každodenní zkušeností – jako důkaz uvádí slova *sousto*, *lok* a *hlt* jakožto další typ jednotek míry užívaných v přirozeném jazyce. Jsou to výrazy, které definují, jaké množství tekutiny či potravy se člověku vejde do ústní dutiny. Na stejném principu fungují výrazy *hrst*, *náruč* a *špetka*. „O antropocentrismu jazyka svědčí mnohé. Už kvantita lexikálních jednotek vztahujících se k člověku [...]. Někteří lingvisté tvrdí, že slovní zásoba každého jazyka přináleží ke dvěma velkým okruhům: „člověk“ – a „svět“ (Vaňková, 2005, s. 61).

2 Frazeologie

Frazeologie a idiomatika je lingvistická disciplína, která „se zabývá studiem a popisem frazémů a idiomů všech úrovní, kvůli jejich početnosti především však studiem lexémů víceslovných. Není to zvláštní jazyková rovina, jak se dříve mělo za to, je to ale oblast ustálených anomálních kombinací (syntagmatických a paradigmatických) forem vždy nižšího řádu, které jsou komplementární k oblasti pravidelných jazykových kombinací všeho druhu a na všech relevantních rovinách; rezultující frazém, uložený v systému, je pak členem vyššího řádu, než jsou jeho komponenty. Tou relevantní rovinou se míní každá rovina, jejíž jednotky jsou nadány významem (sémantikou)“ (Čermák, 2007, s. 25).

Příruční mluvnice češtiny (dále jen PMČ) frazém definuje jako „ustálenou kombinaci alespoň dvou slovních forem, která má celistvý význam (zpravidla nerozložitelný na významy jednotlivých složek) a jejímž charakteristickým rysem je, že minimálně jeden z jejích komponentů je v dané funkci omezen pouze na tuto kombinaci (popřípadě na několik málo dalších)“ (Hladká, 1995, s. 71).

Jako příznačné prvky, jež se objevují u frazémů, uvádí Z. Hladká metaforičnost, expresivnost, archaičnost a výskyt tzv. monokolokabilních výrazů⁸. V některých případech bývá pro pojem frazém užíván rovněž výraz **idiom** – Z. Hladká jako frazém označuje formální stránku frazému a jako idiom klasifikuje jeho významovou rovinu (Hladká, 1995, s. 71). PMČ dělí frazémy do dvou hlavních kategorií, a to na nevětné a větné.

Nevětné frazémy jsou kontextuálně ukotveny a ve větě bývají gramaticky modifikovány. Existuje jich velké množství a nelze je zcela oddělit od volných slovních spojení. Z. Hladká uvádí nejčastější typy nevětných frazémů (Hladká, 1995, s. 71) – jsou to:

- frazémy s funkcí slovesnou, obsahující sloveso (např. *praštit se přes kapsu*).
- frazémy s funkcí jména v nominativu, vzniklé kombinací adjektiva a substantiva (např. *růžové brýle*).
- frazémy s funkcí jména v nominativu, vzniklé kombinací substantiv (např. *lev salónů*).

⁸ Výrazy, jež v jazyce nalezneme zpravidla jen u daného frazému. Jako příklad uvádí Z. Hladká výrazy honit **bycha** a mít **pré** (Hladká, 1995, s. 71).

- frazémy s funkcí adverbialní, vzniklé kombinací substantiva a adjektiva, případně několika substantiv v jiných pádech než v nominativu (např. *na dosah ruky*).
- frazémy z neautosémantických komponentů (např. *pro nic za nic*).

K nevětným frazémům jsou v PMČ řazena i **ustálená přirovnání**. „Základní podoba přirovnání je stabilní. Např. *(Petr) je zvědavý jako opice* [...]“⁹ Ustálená spojení vyjadřují skutečnost, která je podobná na základě nějakého znaku „předem danému zobecněnému modelu.“ Nejčastěji plní funkci intenzifikátoru či vyjadřuje negativní (až hanlivé) hodnocení dané skutečnosti (Hladká, 1995, s. 72).

Větné frazémy se vyskytují jako věta či souvětí a PMČ je dělí na slovesné a neslovesné. Z. Hladká uvádí tyto typy (Hladká, 1995, s. 73):

- pořekadla, tj. anonymní výroky vystihující určitou situaci (např. *I mistr tesař se utne*).
- pranostiky, tj. specifický druh pořekadel vyjadřující vztah mezi časovým obdobím roku a atmosférickými jevy, případně zemědělskými pracemi (např. *Vánoce na blátě, Velikonoce na ledu*).
- přísloví, tj. anonymní výroky podávající mravní poučení poukazem na kolektivní zkušenost (např. *S poctivostí nejdál dojdeš*).
- okřídlená slova (např. *Veni, vidi, vici*).

F. Čermák, jenž je autorem slovníkového hesla „*frazém a idiom*“ v NESČ, považuje definici frazému jakožto „ustáleného a reprodukovatelného spojení slov, jehož význam je zčásti nebo zcela neodvoditelný z významu jeho komponentů“ za nevyhovující, neboť tato definice podle něj nezahrnuje všechny roviny frazémů. Zároveň dodává, že s vymezením frazému jako formálního útvaru a idiomu jako záležitosti sémantiky, souhlasí (Čermák, 2016, s. 525).

Nabízí pak svou definici frazému a idiomu: „Je to taková jedinečná ustálená kombinace minimálně dvou prvků, z nichž některý (popř. žádný) nefunguje stejným

⁹ „[...] *Petr* (tzv. *comprandum*, tj. kontextem daný, tudíž libovolně zaměnitelný referent, který je celým přirovnáním charakterizován; ve většině případů jde o označení člověka) – *je* (tzv. *relátor*, tj. komponent dávající přirovnání povahu predikátu) – *zvědavý* (tzv. *tertium comparationis*, tj. znak, který má comparatum společné s tzv. *comparatem*, viz dále; *tertium comparationis* nemusí být vždy formálně vyjádřeno) – *jako/jak* (tzv. *komparátor*, tj. formální znak pro označení podobnostního vztahu) – *opice* (tzv. *comparatum*, tj. zobecněný model, k němuž se přirovnává; ve většině případů označuje neživý předmět nebo živočicha)“ (Hladká, 1995, s. 72).

způsobem v žádné jiné kombinaci nebo více kombinacích, resp. vyskytuje se v takové funkci pouze ve výrazu jediném, popř. několika málo. Toto vymezení je založeno především syntagmaticky a má zároveň operacionalistickou povahu, kterou lze využít i k testování neznámých výrazů a identifikaci frazémů a idiomů. Jednotlivé jeho složky jsou minimálně tyto: struktura, prvky a jejich povaha, kombinace, ustálenost, počet prvků a funkce prvků, zpravidla vždy různě anomální povahy. Pro bližší vymezení frazémů a idiomů je třeba posuzovat tyto aspekty z hlediska formálního, sémantického a kolokačního, resp. funkčního, u posledního aspektu pak z hlediska jeho anomálních transformací“ (Čermák, 2016, s. 525).

Podle F. Čermáka bývá nevětný frazém realizován ve formě rčení, úsloví, obratu; větným frazémem může být např. přísloví či pořekadlo. Podotýká ale, že existují frazémy, jež se nedají klasifikovat podle zmiňovaného tradičního rozdělení, a proto je „odborný úzus zpravidla vymezuje funkčně jako frazémy té které roviny, popř. i podle formálního subtypu uvnitř každé z nich, např. *ukázat někomu paty* je frazém kolokační“ (Čermák, 2016, s. 525).

„Funkčně a s důrazem na aspekty paradigmatické lze frazémy vymezit jako takové nemodelové a ustálené syntagma prvků, z nichž (aspoň) jeden je z hlediska druhého členem extrémně omezeného a zavřeného paradigmatu, a to formálně a většinou i sémanticky“ (Čermák, 2016, s. 525).

V NESČ jsou frazémy dále děleny na **lexikální**¹⁰, **kolokační**¹¹ a **propoziční**¹², vždy podle toho, jaké prvky do daných frazeologických uskupení vstupují jako komponenty (např. morfémy, lexémy, kolokace, klauze/věty (propozice)) – kombinací těchto prvků vznikají takzvané frazeologické celky (Čermák, 2016, s. 525).

Zkoumání frazémů z hlediska jejich **formální stránky** probíhá na základě typologie komponentů. „Funkčně jsou frazémy kolokační (nejvýznamnější typ frazémů) ekvivalenty všech slovních druhů, přičemž početně nejbohatší jsou frazémy s funkcí verbální.“ Kolokační frazémy se mohou skládat ze všech slovních druhů. „Z hlediska

¹⁰ „Frazém, jehož komponenty patří do roviny morfémové (slovotvorné a flektivní) a má jako jediný syntetickou, nediskrétní formu; ve své funkci je jednoslovným lexémem.“ Jsou kompozita (např. *budižkničemu*), deriváty (např. *neplecha*) a flektivní formy (např. *Nevidáno!*) (Čermák, 2016, s. 968).

¹¹ „Frazém s funkcí kolokace (nevětné kombinace lexikálních tvarů), s komponenty z roviny jednoslovných lexémů. Je to intuitivně nejznámější a tradiční typ frazému“ (Čermák, 2016, s. 836).

¹² „Frazém mající funkci věty, resp. větou vyjádřené propozice tvořené různými strukturálními kombinacemi komponentů a) lexikálních nebo kolokačních (např. *Ani kuře zadarmo nehrabe; Zlatý voči!; To zrovna!*), anebo b) propozičních (klauze), které mají vždy jediného mluvčího (např. *Jak si kdo ustele, tak si lehne; Povídali, že mu hráli!; Kde se vzal, tu se vzal*)“ (Čermák, 2016, s. 1433).

motivačního patří k nejnápadnějšímu, tradičnímu a zřejmě univerzálnímu typu **frazémy somatické**, založené především na substantivních názvech částí lidského těla, u kterých se výrazně projevuje antropomorfní princip jazyka[...].¹³ F. Čermák podotýká, že velkého množství somatických frazémů se využívá k vyjádření nějakého gesta (např. *mávnout nad něčím rukou*). Dodává, že takové frazémy mohou mít dvojí denotát a dvojí význam, vystupují tak ve funkci paralingvistického frazému¹⁴ (Čermák, 2016, s. 526). Somatickým frazémům se budeme ještě detailněji věnovat v následující podkapitole.

K otázce sémantiky frazémů se autor vyjadřuje následujícím způsobem: „**Frazémy** mají významy velmi různého druhu, ne však libovolné. Svou sémantickou a denotativní **vágností**, spojenou často s expresivitou, stojí v přímém protikladu k exaktně vymežitelným významům termínů a vykazují vysokou míru **potenciálnosti** významu, srov. ve frazému „*dát někomu co proto*“ základní jádro významu ‘silně nepříjemně zapůsobit’ a možné (jakkoliv vágní) a dále rozšiřitelné odstíny významu jako ‘vynadat, potrestat, vytrestat, zbit, prohnat, donutit k výkonu’“ (Čermák, 2016, s. 526).

Za charakteristickou vlastnost frazémů autor považuje jejich **evaluativní funkci**, tedy hodnotící složku, která může vyjadřovat různý typ hodnocení (negativní, neutrální či vyjádření pozitivního vztahu k nějaké skutečnosti). Frazémy jsou podle něj zdrojem hodnotících ustálených výrazů. Další typickou vlastností frazémů je podle něj „abstraktní povaha jejich významu i denotátu,“ i přes to že jsou často jejich komponenty vyjádřeny konkrétním způsobem (Čermák, 2016, s. 526).

Frazémy nejsou „preskriptivně kodifikovány,“ a proto u nich lze nalézt **stopy vývoje**, neboť se často vyskytují ve variantách – F. Čermák dodává, že „až každý čtvrtý frazém má nějakou formální variantu.“ Vývoj lze u frazémů pozorovat zejména díky tomu, že i přes změnu, která u nich proběhla, zůstává zachován jejich původní význam a funkce, obměňuje se tedy jen částečně formální podoba. Jako dvě hlavní funkce frazémů uvádí NESČ **funkci nominativní** (jíž F. Čermák považuje za základní) a **funkci strukturní** (neboli komunikativní). Volnější spojení s frazémy mají **funkce**

¹³ Jako příklad F. Čermák uvádí frazémy *vzít si něco do hlavy* a *být někomu v patách*. Dále poznamenává, že substantivum *ruka* je součástí několika stovek frazémů (Čermák, 2016, s. 526).

¹⁴ „Frazém, obvykle kolokační, sémioticky s dvojím denotátem, s frazeologickým (ve své podstatě abstraktním a symbolickým) a gestorickým (v podstatě indexálním). Např. paralingvistický frazém *mávnout nad něčím rukou* pojmenovává nějaké gesto, pohyb rukou, a také význam zhruba ‘odbyť/přejít něco jako nepodstatné a odmítnout to’. Vedle náhodného mávnutí rukou (např. kvůli hmyzu, pak ale nejde o p.f.) se však obvykle taková kombinace obou denotátů užívá nerozlučně spolu a funguje jako prostředek vyjadřující naznačený význam i doprovodné gesto dohromady (Čermák, 2016, s. 1290).

estetická (v textu se projevuje v podobě metafor a obrazů), **ekonomická** (jde o tzv. jazykovou ekonomičnost, kdy frazém obvykle zkrátí vyjádření dané myšlenky) a **funkce evaluativní** (o níž jsme se již zmiňovali) (Čermák, 2016, s. 526–527).

2.1 Somatický frazém

Somatický frazém definuje F. Čermák jako „zpravidla kolokační frazém obsahující alespoň jedno autosémantikum, zvláště substantivum, které označuje část lidského těla, pro srovnání *vzít si něco do hlavy, pustit něco z ruky, nespustit někoho z očí* apod.“ Jde o typ frazému starého původu, jehož výskyt je v českém jazyce velmi hojný (podle autora je to téměř pětina daného verbálního typu), nejčastěji je užíváno substantivum *ruka*, jež se nachází až ve 200 frazémech. Mezi další často aplikované komponenty patří *oko, hlava, huba, noha*. Obvyklé je užití somatického frazému pro vyjádření gesta, o tom jsme již psali výše. Autor hesla dále podotýká, že: „tento pohled na frazém je ovšem spíše impresionistický a nemá velkou hodnotu kromě možností studia metafory týkající se daného názvu části lidského těla aj.“ (Čermák, 2016, s. 1728).

I. Vaňková přiřazuje somatismy k nejstarší vrstvě slovní zásoby, „[...] ať už fylogeneticky (podle svědectví etymologie, [...]), nebo ontogeneticky (patří mezi první slova, která si osvojují děti). Zvláště některé z nich jsou velmi frekventované a kulturně exponované, v jazykovém obrazu světa zaujímají důležité místo a bývají obtíženy řadou konotací“ (Vaňková, 2012, s. 67–68).

Charakteristickou vlastností somatismů je, že se mnohdy jejich význam používá v přeneseném slova smyslu – jsou součástí metafor, metonymií a frazeologických jednotek (somatických frazémů). Somatismy se v jazyce používají pro vyjádření lidských vlastností, činností a vztahů. Vaňková toto své tvrzení dokládá existencí velkého množství frazémů se somatickým komponentem. Problém podle ní však nastává v tom, co všechno lze k termínu somatismus přiřadit – výrazy typu *ruka, oko, plíce* jsou podle ní zřejmými somatismy, ale nabízí otázku, zdali bychom k nim přiřadili např. substantiva *pot, maso, žíla* apod.? Navrhuje proto dělení somatismů na tzv. centrum a periferii, kde opět naráží na problematiku vnitřního rozruznění kategorií. Jedním z řešení by mohlo být dělení somatismů na: „(nejtypičtější) somatismy 1. řádu (*ruka, srdce*) a somatismy 2. řádu, tedy výrazy pojmenovávající

„část části těla“ (*loket, prst, kotník, bělmo*).“ Dodává však, že hranice mezi nimi by se stanovovala obtížně. Mezi poslední typ by měly patřit somatismy 3. řádu, které mají nějakou souvislost se stavebním materiálem těla či tělními tekutinami (*krev, kůže*) (Vaňková, 2012, s. 67–68).

V publikaci *Život s češtinou* podotýká M. Čechová, že „nejčastějšími inspiračními zdroji pro vznik frazému bývá oblast lidského těla, takže frazeologie má **charakter antropocentrický** (častými klíčovými výrazy jsou názvy částí těla a orgánů jako *hlava, jazyk, noha, ruka, srdce*) [...]“ (Čechová, 2017, s. 153).

V českém prostředí se výzkumem somatismů zabývají zejména lingvisté z okruhu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. M. Nagy je označuje jako „pražskou kognitivní školu“ (Nagy, 2013, s. 44). Klíčovou osobností této školy je Irena Vaňková, díky níž se prohlubuje zájem o antropologickou lingvistiku, jejímž „středobodem je člověk jako bytost mluvící, poznávající a přináležející do určitého kulturního a jazykového společenství“ (Čurdová, 2015, s. 5).

„S akcentací tělesnosti jako určitého prizmatu poznávání se dostává do centra pozornosti kognitivně-kulturní, antropologické lingvistiky i tělo jako předmět zkoumání.“ To, jak člověk reflektuje své tělo v jazyce, se odráží právě v somatismech. V. Čurdová uvádí, že v současné době¹⁵ pracují pražští lingvisté na přípravě pojmového slovníku, jehož obsahem budou právě somatismy. Tvorba hesel bude pravděpodobně ovlivněna rozdělením somatismů na 3 řády, jež navrhuje I. Vaňková – viz výše (Čurdová, 2015, s. 7–8).

„Pilotní výzkumy českých somatismů ukázaly, že významová struktura pojmů, které somatismy označují, je zmapovatelná na základě 4 základních profilů: 1) MANIFESTACE, 2) LOKACE, 3) FUNKCE, 4) GESTO [...]. Tyto profily nepředstavují uměle vytvořenou šablonu, které by lexikograf významové pole násilně přizpůsoboval. Jedná se o 4 okruhy aspektů, které jsou v souvislosti s přirozeným tělesným poznáváním světa mluvčími reflektovány a zabydleny v jazyce“ (Čurdová, 2015, s. 8).

Při analýze jazykového materiálu je nutné brát v potaz původ somatismu, jeho synonyma (např. výrazy *kokos* a *myslivna* jako synonyma lexému *hlava*), slovtvorné a sémantické deriváty, dále je pak potřeba zohlednit frazeologické jednotky, jejichž součástí daný somatismus je (Čurdová, 2015, s. 10).

¹⁵ Vzhledem k tomu, že autorka stati píše v textu, že „v současné době pracují pražští lingvisté na přípravě pojmového slovníku,“ považujeme za nutné zmínit, že článek je z roku 2015.

První profil – **manifestace** – se zabývá tím, jak „se nám naše tělo jeví.“ **Lokace** (druhý profil) zohledňuje to, jak o svém těle přemýšlíme v rámci jeho umístění v prostoru i v jeho vztahu k jiným částem těla (viz protiklady nahoře/dole, vpředu/vzadu, jimž se budeme věnovat v podkapitole 2.2). Třetí profil (**funkce**) popisuje vztah části těla vzhledem k tomu, k čemu je v našem životě určena. V. Čurdová uvádí, že tento profil se velmi uplatňuje u mnoha somatismů a dokládá to na příkladech – *ruka* a funkce pracovat, *zuby* a funkce kousat. Podotýká, že u některých typů somatismů není funkce určující. Jako příklad uvádí substantivum *čelo*, kde převládají jiné profily, zejména lokalizace, dokládá to na existenci sekundárních předložek *v čele*, *čelem k*. Poslední profil, tedy **gesto** se opírá zejména o projevy nonverbální komunikace, jejichž vlivem vznikly frazémy typu *tukat si na čelo*, *pokrčit rameny*, *poplácat někoho po zádech* a o fyzické a psychické stavy člověka, které se promítají do nějakého tělesného procesu např. *srdce mu buší*, *kručí mu v břiše* (Čurdová, 2015, s. 8–9).

Autorka článku popisuje významnou roli vlivu somatismů na vznik dalších pojmenování. Příčinou je to, že jsou součástí základní a nejstarší vrstvy slovní zásoby. „Zkušenost těla je v lidské kognici bázová a motivuje nahlížení dalších „netělesných“ jevů.“ Vznik některých pojmenování byl motivován určitou vnější podobností s lidským tělem – např. *rameno* (ve starším významu – tedy celá paže) jako část stroje, jež je dlouhá a pomocí níž se s něčím pohybuje (Čurdová, 2015, s. 10–11).

2.2 Tělo uvnitř mysli

Kognitivní lingvistika se podle I. Vaňkové¹⁶ zabývá „zásadním místem tělesnosti v naší kognitivě a vztahu ke světu vůbec.“ Tento vztah lze nalézt „u běžně užívaného jazyka.“ **Somatické frazémy** mají v české frazeologii z hlediska kvalitativního i kvantitativního výsadní postavení. Nejčastěji se uplatňují komponenty *hlava*, *oko* (*oči*), *srdce*, *prst*, *žaludek*, *páteř*, *kost*, *kůže* a *krev* (Vaňková, 2007, s. 65).

Označení částí lidského těla hraje v našem životě důležitou roli a v jazyce jich hojně užíváme, například pro označení konkrétních předmětů i pro popis abstraktních jevů (např. *oko jehly*, *ruský jazyk*). Vaňková zmiňuje to, že tělo (hlavně prsty) bývá někdy nápomocno i k počítání. Označení částí těla se pak dále používá k vyjádření

¹⁶ Název podkapitoly přejímáme od I. Vaňkové.

kvantity a míry (např. *stopa, palec, loket, krok, hrst, sousto*), pomocí částí těla rovněž přirovnáváme (např. *zahrádka jako dlaň*). Slovesa, která souvisejí s pohybem, orientací člověka a věcí v prostoru a smyslovým vnímáním slouží k vyjádření přenesených významů (např. *jít dál, plavat v něčem*) (Vaňková, 2007, s. 65). „V tělesnosti a prožívání těla ve vztahu k prostoru má původ postupné konstituování mluvnických osob a zájmen, ale i předložek či některých adverbii[...]“ (Vaňková, 2007, s. 66).

I. Vaňková odmítá tvrzení Lakoffa a Johnsona o tom, že obrat v lingvistice směrem k tělesnosti je v evropském jazykovém kontextu novinkou. Avšak podotýká, že se tento princip v jazykovědě ještě nijak zásadněji neprojevil. U zmiňovaných dvou autorů však nachází především 3 zajímavá schémata – **konceptuální/představové**, jimiž „je člověk primárně ukotven do světa (vycházejí ze zkušenosti subjektivně prožívaného těla) a jejich fungování lze interpretovat z jazyka (z frazeologie, typických kolokací[...]), ačkoli se projevují vlastně ve veškerém lidském sémiotickém chování“ (Vaňková, 2007, s. 65–67).

Druhým schématem je **schéma „nádoby“**, jež je postaveno na tom, že člověk sám sebe chápe jako jakýsi druh nádoby či budovy, v níž je diferencovaný tzv. vnitřní „svět“ od vnějšího. Promítnutí tohoto typu vnímání sebe sama Vaňková dokládá z jazyka: *být plný očekávání, otevřený člověk, mít prázdnou hlavu, nosit někoho v srdci* atd. (Vaňková, 2007, s. 65–67).

Třetím typem je **schéma „spojení“**, s nímž „máme všichni velmi dávnou fyzickou zkušenost.“ Jde zejména o nějaký proces vázání/poutání sebe nebo nějakého předmětu k něčemu či k nějaké osobě – podle Vaňkové toto schéma souvisí hlavně se sociálním kontaktem, s náležením nějakého individua do určitého společenství, vztahů a povinností – jako příklad uvádí ustálená spojení typu: *zpřetrhat pouta, mít úzký vztah, je uvázaná u dětí* atd. (Vaňková, 2007, s. 65–67).

Dále I. Vaňková ještě připomíná některá další schémata, a to zejména ta, která reflektují **vztah opozice** v jazyce v souvislosti s vnímáním svého těla a jeho ukotvení v prostoru – například vztah výrazů *nahoře* a *dole* (zpravidla to, co se nachází nahoře, obsahuje pozitivní konotace, zatímco se „spodkem“ se pojí negativní hodnocení), totéž platí u výrazů *vpředu/vzadu, vpravo/vlevo, centrum/periferie, část/celek*. Podle Vaňkové zkoumání tělesnosti v kognitivní lingvistice úzce souvisí s oblastí metafor, jež „mají obvykle základ v elementární tělesné či smyslové zkušenosti a vztahují se k prožitkům daným primárně tělesností [...]“ (Vaňková, 2007, s. 65–67).

V příručce *Co na srdci, to na jazyku* se I. Vaňková ještě věnuje způsobům **hodnocení**, v nichž je rovněž silně zakotven princip antropocentrismu. Nejvyšší postavení má v hodnocení právě člověk – tedy „co je lidské, to je dobré“ a mnoho frazeologických jednotek je koncipováno na základě protikladu člověk versus zvíře, kdy onen zvířecí element je spojen s negativními konotacemi – např. *bud'me lidmi, chovat se jako dobytek*. I. Vaňková podotýká, že Pajdzińska „pojednává též o antropocentrickém charakteru běžné frazeologie.“ Pajdzińska zmiňuje vliv tzv. základních souřadnic jazykového obrazu světa na frazémy či orientační metafory – tyto souřadnice jsou založeny na trojrozměrném vnímání světa člověkem – tedy na vztahu nahoře/dole, vpředu/vzadu a vpravo/vlevo (Vaňková, 2005, s. 62).

Pajdzińska se ve svých pracích zaměřuje na polskou frazeologii, avšak mnohé rysy jsou podobné u českých frazémů, a proto I. Vaňková vychází ve své knize z jejich teorií. Projevy antropocentrismu v polské frazeologii rozděluje Pajdzińska do několika kategorií, a to na prostor, čas, množství a míru (Vaňková, 2005, s. 63).

Popis orientace v prostoru opět vychází z lidského těla, tedy „člověka ve své tělenosti.“ „Má-li být vyjádřena **prostorová blízkost**, užívá se v polštině (podobně jako v češtině) zejména názvů tří částí těla: *nosu, ruky a boku*.“ U substantiva *nos* jde zejména o to, že je to část těla, která směřuje výrazně dopředu, využívá se tedy u frazémů, v nichž se vyjadřuje, že se něco odehrálo v naší bezprostřední blízkosti – např. *ukradl mi to před nosem, donesla mu to až pod nos*. Pokud se něco nachází v naší těsné blízkosti, používáme obvykle spojení „*mít něco po ruce*“, totéž platí u substantiva *bok* (nejčastěji se vyskytuje v předložkovém pádě – *po boku*) – tedy *kráčela mu po boku*. Pro vyjádření toho, že nám něco není příliš prostorově vzdáleno, se používá spojení s komponentem *krok* – např. *je to jen pár kroků*. „Charakteristika směru *šel, kam ho oči vedly a nohy nesly* má ovšem také antropocentrický charakter.“ V podobném duchu lze chápat frazém *jít rovnou za nosem* (Vaňková, 2005, s. 63–64).

Kategorii **času** vnímáme podle I. Vaňkové v rámci prostoru. Existuje mnoho jazykových vyjádření, jež se používají právě pro vyjádření obou kategorií zároveň např. *před, po, okolo*. Pajdzińska mluví ve spojitosti s časem o užití komponentu *oko*, jehož prostřednictvím popisujeme v řeči „časový úsek tak malý jako mžiknutí oka“ – *okamžik* (Vaňková, 2005, s. 64).

„**Kvantita a míra** se vyjadřují velmi často za pomoci slov označujících části těla: *spočítat něco na prstech jedné ruky* (málo); *mít něčeho po krk* a *nad hlavu* (mnoho – a nepříjemného).“ Pokud chceme říci, že je něčeho malé množství, použijeme často

výrazy typu *nehet, vlas, chlup, chloupek* (např. *ani co by se za nehet vešlo*), pro demonstraci odhadu pak výrazy *od oka, podle oka* a *od ruky* (např. *udělat čáru od ruky*) (Vaňková, 2005, s. 64).

2.3 Názvy částí lidského těla ve frazeologii

I. Vaňková si pokládá dvě zásadní otázky, a to: „k čemu svým významem odkazují slova označující části lidského těla[...]?“ a „jak mluvíme jako lidé o svém prožívání, a jak vůbec konceptualizujeme svůj život, zejména emoce?“ Odpovědi na obě otázky podle ní můžeme nalézt právě u somatické frazeologie. Při vyjadřování emocí v jazyce však před námi stojí problém. Vaňková zde odkazuje na A. Wierzbickou, jež říká, že city se popisují obtížně, neboť jsou neuchopitelné (na rozdíl od myšlenek, které jsou alespoň nějakým způsobem strukturované). I přes tento problém však o svých psychických stavech mluvíme. Na základě této skutečnosti lze prokázat „základní teze kognitivismu nejen o úzkém vztahu jazyka a mysli, ale i o tělesných základech našeho pojmového systému“ (Vaňková, 2005, s. 249–250).

„Právě ve frazeologii se ukazuje, že každý významnější orgán lidského těla s výraznou a specializovanou funkcí nese určitý (metaforicko-metonymicky fungující) význam vztahující se k lidské aktivitě, na níž se tento orgán v našem obrazu světa podílí nebo jejímž je aktérem“ (Vaňková, 2005, s. 251).

I. Vaňková uvádí různé příklady:

- **Hlava** v našem jazykovém obraze světa figuruje jako představitel rozumu, myšlenek, paměti, starostí, intelektu a učnosti. Vycházíme zde z již zmiňovaného schématu „nádoby“ (chceme-li budovy) jako již člověk vnímá sám sebe – své tělo, jež může být něčím „naplněno.“ Jako příklad Vaňková představuje spojení typu: *nemít hlavu na učení, dělat si z něčeho hlavu, nalít si něco do hlavy, mít v hlavě řezanku*.
- **Nohy** reprezentují pohyb a přemísťování (např. *co není v hlavě, musí být v nohách*) či naopak stabilitu a samostatnost (např. *stát na vlastních nohách*).
- Substantivum **ruka** vyjadřuje činnost, práci a zručnost (např. *přiložit ruku k dílu, mít zlaté ruce*), vzájemnou pomoc a vztah (např. *podat pomocnou ruku, žádat ženu o ruku*).

- **Oko** v jazykovém obraze světa symbolizuje vhled do duše (např. *oko do duše okno*) či poznání (např. *otevřít někomu oči*).
- Dominantní funkcí slova **jazyk** v somatické frazeologii je reprezentace procesu mluvení (např. *mít ostrý jazyk*) nebo vyjádření vztahu k jídlu (např. *mlsný jazýček*).
- **Nos** představuje zvědavost člověka (např. *strkat do něčeho nos*) nebo intuici (např. *má na to nos*).

I. Vaňková téma somatických frazémů shrnuje následovně: „Zajímavý materiál ke zkoumání i hlubším úvahám o jazyce a konceptualizaci emocí (ale např. též fyziologických procesů, temperamentu, charakterových vlastností) poskytují ovšem i mnohé další názvy částí těla, jako např. *prst, dlaň, pěst, ucho, zub, vlas, nehet, chlup, páteř, kost, kůže*.“ Jako další významný prvek uplatňující se ve frazeologii spatřuje lidské **srdce**, pomocí něhož vyjadřujeme v řeči své emoce, prožívání a soucit. Je na něj nazíráno jako na orgán citění, střed člověka, v mnohých případech slouží jako reprezentant duše. Častokrát v našem jazykovém vyjadřování dominuje *hlavě*, která je chápána jako sídlo odměřeného rozumu a naopak *srdce* (zejména „to dobré“) je považováno za nejhodnotnější lidskou vlastnost (Vaňková, 2005, s. 251–252).

3 Metodologie praktické části

Teoretické části této práce předcházelo studium základní frazeologické literatury.¹⁷ Rovněž jsme se zabývali tím, co je to kognitivní lingvistika, neboť je to oblast jazykovědy, jež pracuje s termíny úzce souvisejícími s tématem somatické frazeologie. Jde například o termíny: lidská kognice, mentální procesy lidského jazyka, univerzality v jazyce, antropocentrismus, tělesnost, metaforičnost a kategorizace. Dále jsme zodpověděli základní otázky o tom, co jsou to somatismy, jakým způsobem se uplatňují ve frazeologických jednotkách a jaké jsou hlavní principy používané při jejich zkoumání. Praktická část tak aplikuje výše zmíněné poznatky, které jsme studiem získali, do praxe.

Při psaní teoretické i praktické části jsme se inspirovali u několika kvalifikačních prací uvedených v seznamu literatury. Opírali jsme se především o diplomové práce Tadeáše Kovaříka z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Anety Mlejnkové z Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích nebyla dosud obhájena práce s podobným tématem.

Pro sestavení seznamu somatických frazémů jsme využili slovník *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice (tematický frazeologický slovník II)* (Mrhačová, 2000) a k následující analýze korpusových dat i *Slovník české frazeologie a idiomatiky – díly 1–4* (Čermák a kol., 2009). Seznam frazémů jsme rozdělili (stejně jako výše jmenovaná autorka) podle jednotlivých somatických komponentů (např. *ucho*, *oko*). Zaměřili jsme se na **smyslové orgány lidského těla** – na orgány zraku, sluchu, chuti, čichu a hmatu.

Excerpované frazémy jsme vyhledávali v korpusech Českého národního korpusu (dále jen ČNK)¹⁸, při naší práci jsme používali rozhraní *KonText*. V první fázi jsme frazémy se somatickým komponentem vyhledávali v synchronních korpusech psaného jazyka, soustředili jsme se na největší korpus psané češtiny *syn_v6*.¹⁹ Poté jsme

¹⁷ U citací jsme zachovávali původní grafickou podobu (pokud autor uváděl příkladové části kurzívou apod.).

¹⁸ „Projekt Český národní korpus byl založen v roce 1994, aby vytvářel a zpřístupňoval rozsáhlá jazyková data pro výuku a výzkum ve formě elektronických korpusů. V současné době zajišťuje přístup k více než třem miliardám slov uspořádaných v korpusech synchronních i diachronních, mluvených i psaných, paralelních i jednojazyčných. Projekt ČNK provozují zejména pracovníci dvou ústavů FF UK: Ústavu Českého národního korpusu a Ústavu teoretické a počítačové lingvistiky“ (Cvrček, 2018).

¹⁹ „SYN je souhrnné označení pro korpus, který obsahuje vždy všechny synchronní psané korpusy řady SYN zveřejněné do doby vzniku dané verze korpusu SYN.“ V současné době korpus *syn_v6* tvoří 4,033 miliardy textových slov. Křen podotýká, že jej nelze považovat za reprezentativní, jelikož jeho velkou složku tvoří publicistické texty (Křen, 2017).

relevantní FJ vyhledávali ještě v korpusu *syn2015_fr*. Jak korpus *syn_v6*, tak korpus *syn2015_fr* obsahují automatickou anotaci frazémů, provedenou nástrojem *FRANTA*,²⁰ jde o jediný současný nástroj specializovaný na identifikaci frazémů a ustálených kolokací. Tento program po zadání dotazu vyhledá a označí v korpusu frazémy ze svého seznamu, který v současnosti čítá kolem 40 000 jednotek. Vzhledem k tomu, že *FRANTA* je prozatím pilotní verzí, neobsahuje všechny frazeologické jednotky (dále už jen FJ) a může u něj docházet k drobným nedostatkům – některé frazémy nedokáže vyhledat, či může jako frazém označit výrazy v jejich doslovném významu.²¹ V těchto případech jsme museli vyhodnotit, zda se jedná o frazém, či nikoliv. Poté následovala podrobná excerpce a vyhodnocení získaných FJ. U každého frazému jsme uvedli příklad jeho užití z daného korpusu.

Druhá fáze naší práce se zakládala na tom, že jsme nejčastěji užívané frazémy²² podrobili analýze, jež spočívala v komparaci korpusových dat se slovníky. U každého frazému jsme uvedli, jak jeho význam vnímáme my a popřípadě, jak se liší náš přístup k frazému od pojetí F. Čermáka a E. Mrhačové. Na základě zjištěných poznatků jsme vyvodili dílčí závěry.

Samostatnou kapitolu jsme věnovali mluvenému korpusu *ortofon_v1*.²³ Mluvené korpusy nejsou pro práci s frazémy zcela vhodné. Jednak pro ně nejsou doposud vytvořené nástroje, které by dokázaly spolehlivě vyhledat a označit jednotky frazeologické povahy, jednak je jejich výzkum časově velmi náročný a založený výhradně na manuálním procházení a následném třídění. Vzhledem k omezenému rozsahu práce jsme se v poslední kapitole nevěnovali podrobné analýze frekvencí, ale doložili jsme jen některé příklady FJ z korpusu *Ortofon*.

²⁰ Jeho jméno vzniklo zkratkou slov **FR**azémová **AN**otace a **T**extová **A**nalýza. Jde o „pilotní verzi automatické identifikace frazémů a ustálených kolokací“ (Křen, 2016).

²¹ Příklad chyby z webu ČNK – *Kocour si líže rány, které mu způsobil sousedův pes* (Křen, 2016).

²² Žebříčky četnosti užití jsme stanovili na základě dat z korpusů.

²³ „Korpus ORTOFON navazuje svou koncepcí sběru dat na korpusy neformální mluvené češtiny řady ORAL. Společně s korpusem DIALEKT se jedná o první dva mluvené korpusy češtiny, které disponují víceúrovňovým přepisem. Stejně jako korpusy řady ORAL shromažďuje i ORTOFON spontánní mluvený jazyk užívaný v neformálních situacích mezi mluvčími, kteří se znají. [...] Korpus ORTOFON se skládá z 332 nahrávek z let 2012–2017 a obsahuje 1 014 786 textových slov, tj. celkem 1 236 508 pozic; v sondách vystupuje celkem 624 různých mluvčích“ (Komsrková, 2017).

3.1 Příklad vyhledávání hesla v korpusu *syn_v6*

Víceslovné jednotky vyhledávané v rozhraní *KonText* označuje korpus *syn_v6* pomocí několika pozičních atributů. My jsme pracovali s typem *col_lemma*. Což je: „lemma víceslovné jednotky v podobě slovníkového hesla v základním tvaru (nominativ singuláru, infinitiv apod.)“. U typu *col_lemma* jsou jednotlivé komponenty frazému odděleny podtržítkem. V některých případech (Křen uvádí, že zejména u přirovnání) může tento typ pozičního atributu „zahrnovat výrazy alternativní, zástupná slova nebo symboly.“ (Křen, 2016).

V korpusu *syn_v6* jsme používali tento typ dotazu: [lemma="XY" & col_type=".+"], místo XY jsme vždy doplnili určité báze slovo, např. *ruka*. Značka .+ znamená, že na daném místě může být cokoli (tzn. všechny kombinace písmen podle typu frazému, ať jde o hlavu frazému, nebo závislý člen). Jedná se o obecný dotaz, kterým lze vyhledat všechny typy frazeologických jednotek, jak je vyděluje F. Čermák ve svých slovnících.

Na základě tohoto dotazu korpus vyhledal a automaticky označil frazémy s jednotlivými příklady a celkovým počtem výskytů všech FJ (viz příloha č. 1). Abychom zjistili frekvenci výskytu jednotlivých frazémů, seřadili jsme si je pomocí nástroje „frekvenční distribuce“ (viz příloha č. 2) a výsledná data jsme podrobili analýze. Vzhledem k obrovskému objemu výsledků jsme analyzovali vždy 10 nejčastěji vyhledaných frazémů. Na konec každé kapitoly jsme připojili tabulku, v níž je zanesen celkový počet výskytů těchto deseti FJ.

3.2 Příklad vyhledávání hesla v korpusu *syn2015_fr*

Při práci s korpusem *syn2015_fr* jsme opět zvolili rozhraní *KonText* i stejný typ pozičního atributu, a to *col_lemma*. Původně jsme používali i totožný typ dotazu jako v korpusu *syn_v6*. Zjistili jsme však, že se frazémy na prvních pozicích (až na několik málo výjimek) shodovaly s frekvenční špičkou korpusu *syn_v6*. Proto jsme se rozhodli dotaz blíže specifikovat na vyhledání jen některých typů frazémů. Zadávali jsme následující dotaz: [lemma="XY" & col_type="[MPS]H"]. A stejně jako v předchozím případě jsme místo XY zadali požadovaný výraz. Písmeno **M** v dotazu značí, že korpus měl vyhledávat přísloví, okřídlená rčení, citace; písmeno **P** – přirovnání a nakonec písmeno **S** – větné výrazy. Následná práce se získanými daty probíhala stejným

způsobem jako u korpusu *syn_v6*. Rozdíl spočíval pouze v objemu dat, jež jsme zpracovávali.

V případě korpusu *syn2015_fr* jsme na konec kapitoly věnující se vždy danému báзовému slovu připojili tabulku s celkovým počtem výskytů. Rozbor jsme však neprováděli u všech FJ, které korpus vyhledal, neboť některé se v něm vyskytovaly pouze jednou či dvakrát.

3.3 Příklad vyhledávání hesla v korpusu *ortofon_v1*

Pro vyhledávání v korpusu *ortofon_v1* jsme použili rovněž rozhraní *KonText*. Vzhledem k tomu, že jsme se soustředili na vyhledávání větných frazémů, zadávali jsme dotaz v podobě: [tag="V.*"]. Korpus tak pracoval s vyhledáváním sloves. Do řádku „*lemma*“ jsme zadávali daný výraz např. *oko*. Poté jsme specifikovali kontext, podle něhož korpus vyhledával ve vzdálenosti 3 slova vpravo a vlevo od slovesa požadovaný komponent v různých tvarech.

A protože nejsou pro mluvené korpusy vytvořeny nástroje pro vyhledávání frazémů, byla mnohdy nalezena spojení, jež nelze považovat za FJ (některé z nich uvádíme pro zajímavost v příloze č. 3)

II PRAKTICKÁ ČÁST

1 Slovník podle bazových slov

Na základě výše zmíněného slovníku Evy Mrhačové jsme sestavili vlastní slovník, jenž poslouží jako výchozí bod pro praktickou část této práce. Vzhledem k tomu, že se zajímáme o somatismy, které v jazyce reflektují smyslové orgány lidského těla, vybrali jsme z autorčina slovníku jen určitá bazová slova, neboť se zabýváme především orgány **zraku, čichu, chuti, sluchu a hmatu**. V následující tabulce uvádíme počet frazeologických jednotek u jednotlivých námi zvolených frazeologických komponentů a pořadí daného slova ve slovníku E. Mrhačové podle množství s ním spojených FJ.

Pořadí ve slovníku E. Mrhačové	Bázové slovo	Počet frazeologických jednotek
1.	ruka	170
3.	oko	138
6.	huba	63
8.	ústa	48
9.	nos	47
11.	ucho	44
12.	jazyk	41
14.	prst	37
17.	pusa	29

Tabulka 1 – Bázová slova podle frekvence FJ (zdroj: slovník *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*) (Mrhačová, 2000, s. 8–9).

Z tabulky je patrné, že z bazových slov se v největší míře uplatňují komponenty *ruka* a *oko*. Mrhačová uvádí, že tyto 2 výrazy společně s výrazem *hlava*²⁴: „se vyskytují u 25% všech FJ souboru (ve 477 FJ z celkového počtu 1900)“ (Mrhačová, 2000, s. 9). V první pěťici (z hlediska nejvyšší frekvence výskytu) se ještě umístila bazová slova *srdce* (4. v pořadí, 84 výskytů) a *noha* (5. v pořadí, 70 výskytů), jež sice nejsou součástí námi analyzovaných frazémů a tedy i předmětem zkoumání této práce, nicméně se nám jeví jako zajímavé tento fakt zmínit. Naše tvrzení podporuje i výrok Anety Mlejnkové

²⁴ Bázové slovo *hlava* se v tabulce umístilo na druhém místě se 169 FJ (Mrhačová, 2000, s. 8–9).

z její diplomové práce: „Pětice odpovídá částem těla, která jsou pro člověka nejdůležitější. Ruka jako činitel, tvůrce a zároveň „formovatel“ okolního světa k našemu obrazu, hlava jako sídlo myšlenek, „základna“ celého těla, oko jako reprezentant nejdůležitějšího ze smyslů, srdce jako životně důležitý orgán a zároveň myšlené centrum našich emocí a konečně noha, protipól ruky, umožňující dynamický kontakt se světem“ (Mlejnková, 2011, s. 43).

Ačkoli prvotní záměr této práce spočíval v tom, že se budeme zabývat pouze „základními“ bázovými slovy, která pojmenovávají části lidského těla z hlediska anatomie (jako jsou *ruka*, *oko*, *ústa*), museli jsme ve dvou případech udělat výjimku, jelikož se s těmito dvěma „zástupnými“ (chceme-li synonymickými) výrazy pojí ve slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* nezanedbatelná část FJ. Jde o výrazy *huba* a *pusa*, přičemž k bázovému slovu *huba* se dokonce váže více FJ než k výrazu *ústa*. Ostatní synonymické výrazy nejsou početně již příliš výrazné.

2 Frazeologické jednotky s komponentem ruka

2.1 Korpus *syn_v6*

Ve slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* (dále jen NČLT) autorka uvádí 170 frazeologických jednotek obsahujících komponent *ruka*. Korpus *syn_v6* jich automaticky označil a vyhledal 526 FJ. S výskytem 29913 jednotek se na prvním místě z hlediska frekvence umístil frazém „*pravá ruka*.“ Ostatní FJ se rovněž vyskytují v řádech tisíců (viz tabulka 2).

Je důležité zmínit fakt, že stejně jako v korpusu *syn2015_fr* i zde vznikají některé nepřesnosti mající původ v automatickém označování a vyhledávání frazémů. V důsledku toho korpus označí jako frazém jednotku, která ve skutečnosti pouze pojmenovává daný jev a vyskytuje se v něm ve svém doslovném významu – příklad si ukážeme na nejfrekventovanějším spojení „*pravá ruka*,“ které v některých případech nelze považovat za FJ.²⁵ Je tedy zřejmé, že hodnoty, jež nám korpus *syn_v6* poskytuje, nelze považovat za stoprocentně přesné a při vyhodnocování dat je potřeba, aby výzkumný pracovník sám rozhodl, zda se jedná o frazém, či nikoli.

Při našem výzkumu jsme zjistili, že víceslovné spojení „*pravá ruka*,“ se v korpusu ve většině případů objevovalo v doslovném významu, a tak o jeho právoplatném prvenství v tabulce frekvence výskytu, lze jen pochybovat. Stejně tak je tomu i u spojení „*levá ruka*“, které E. Mrhačová neuvádí ve slovníku. Ani my jej jako frazém nevnímáme a považujeme jej za běžné označení skutečnosti v doslovném významu, proto jsme jej z analýzy vyřadili, i přesto, že jej korpus umístil na třetí místo v tabulce.

- **pravá ruka**

příklad: *Spolu se Zadehem zůstává ve vazbě Daniel Rudzan, podle policie jeho pravá ruka.* (Lidové noviny)

- **ruku v ruce**

příklad: *Ruku v ruce debilita s nadáním, kráčí světlé budoucnosti vstříc, za ní kulhá všeobecné vzdělání, od každého něco, dohromady nic.* (Šebánek, Jiří – Já, Jára Cimrman)

²⁵ Například: *V úsecích, kde se ještě zachovaly zbytky zábradlí, přidržel se pravou rukou železné kulatiny, která studila do dlaně.* (Pecka, Karel – Malostranské humoresky); další příklad: *Když se v dřívějších letech nemohl některou noc dočkat Zuzanina příchodu, stával ve zhasnuté ložnici dlouhé minuty u okna, s pružinovým ovladačem žaluzií v pravé ruce.* (Viewegh, Michal – Účastníci zájezdu).

- **jít ruku v ruce**

příklad: *Zachraňovali nás kluci na ulicích, prodávající vzácné zboží rovnou ze špinavých, ale sympatických pacek. Zvyšovala se bdělost, neboť hlad a bdělost jdou vždycky ruku v ruce.* (Mandelštamová, Naděžda Jakovlevna – Dvě knihy vzpomínek, překlad Dušková, Ludmila)

- **mávnout rukou**

příklad: *Přestože i včera měla kvůli velké vodě spoustu práce, nad rozsahem škod mávla rukou. Přitom se nejednalo o nic malého.* (Deníky Moravia)

- **mít po ruce**

příklad: *Tato bitva musí být plánována systematicky. Musí využívat každý nástroj, který je po ruce a může odvrátit teroristické hrozby: přesné a aktualizované informace, úplnou spolupráci, odmítnutí otevřeného a zastřeného podněcování, shromáždování zdrojů prostředků, kontrolu nad využíváním médií.* (Mladá fronta DNES)

- **mít plné ruce práce**

příklad: *Jako vyškolený odborník a malíř komunity byl v Emauzích váženou osobností; měl stále plné ruce práce, ale vždycky byl veselý, hovorný a ochotný pomoci.* (Simon, Boris – Hadráři z Emauz – překlad Beran, Jiří)

- **mnout si ruce**

příklad: *Strážmistr pokynul závodčímu, a když oba vyšli do vedlejší komnaty, strážmistr s nadšením úplného svého vítězství a jistoty prohlásil, mna si ruce: „Slyšeli to? Neumí rusky!“* (Hašek, Jaroslav – Osudy dobrého vojáka Švejka za druhé světové války)

- **mít ve svých rukách**

příklad: *Situaci jsme sice měli ve svých rukách, ale všichni víme, že jsme nehráli příliš dobře a stát se mohlo cokoliv. V příští sezoně musíme hlavně zachytit start soutěže.* (Sedmička)

- **dostat se do rukou**

příklad: *Dostala se mi také do ruky série papežských projevů, adresovaných různým povoláním, v nichž byl skvěle postaven etický ideál umělce, právníka, lékaře atd.* (Mádr, Oto – V zápasech za Boží věc)

2.2 Shrnutí

V korpusu *syn_v6* se komponent *ruka* nejčastěji spojuje s následujícími významy:

1. pokud je člověk druhému spolehlivým pomocníkem (*pravá ruka*).

Mrhačová předkládá dvě varianty – slovesnou „*být pravou rukou*“ a neslovesnou „*pravá ruka někoho*“ (NČLT, 2000, s. 140). Na rozdíl od korpusu přidává k FJ pronominum „*někoho*“, které signalizuje přivlastňování. I v korpusu se ve spojení s tímto frazémem někomu „*přivlastňuje*“.

V publikaci *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (dále už jen SČFI) jsme toto spojení našli mezi nevětnými frazémy s totožným významem, jako uvádíme my.

2. ve smyslu spolu s něčím – tedy pokud je něco doprovodným projevem jiného jevu (*ruku v ruce, jít ruku v ruce*).

Slovník NČLT tento frazém neuvádí. V publikaci SČFI jsme tento frazém našli v následující podobě „*jít ruku v ruce (s něčím)*“ s následujícím vysvětlením: „jev, proces, činnost, popřípadě vlastnost nebo jednání někoho obvykle nebo momentálně ve vztahu k jinému jevu“ (SČFI3, 2009, s. 687).

My tento frazém však známe i ve smyslu, pokud jdou spolu „*ruku v ruce*“ partneři/milenci, tedy pokud spolu jdou a drží se za ruce. V tomto znění se v korpusu ani u obou autorů slovníků frazém nevyskytuje.

3. ve smyslu „*nelámat si s něčím hlavu*“, nedělat si s nějakou situací starosti (*mávnout rukou*).

E. Mrhačová nám poskytuje frazém „*mávnout nad něčím rukou/přejít něco mávnutím ruky*“ s vysvětlením, že jde o „gesto, které signalizuje nezájem o něco či lhostejnost“ (NČLT, 2000, s. 144). Ve stejném významu uvádí Čermák frazém „*mávnout/mávat nad tím/něčím/někým rukou*“ (SČFI3, 2009, s. 688).

4. ve smyslu mít něco k dispozici (*mít po ruce*).

E. Mrhačová podobný frazém neuvádí, zato F. Čermák nabízí FJ „*mít něco/někoho po ruce*“ s vysvětlením „mít něco, někoho fyzicky blízko a připraveného k pomoci, použití, radě“ (SČFI3, 2009, s. 688).

5. mít hodně práce (*mít plné ruce práce*).²⁶

Tento frazém je koncipován v rámci schématu „*nádoby*“, o němž jsme se zmiňovali v podkapitole 2.2 v teoretické části této práce. Schéma pracuje s tím,

²⁶ Pro srovnání uvádíme frazém „*mít práce až nad hlavu*“.

že člověk sebe vnímá jako nádobu či budovu, jíž lze něčím naplnit. Zde se tedy naplněných/přeplněných rukou využívá pro vyjádření toho, že je člověk intenzivně zaměstnaný nějakou činností.

E. Mrhačová tento frazém neuvádí. F. Čermák nabízí FJ „*mít plně/plný ruce práce (s něčím/někým)*“ s vysvětlením: „být (něčím, někým) krajně zaměstnaný a stačit to nebo vzdorovat tomu, mu jen s námahou“ (SČFI3, 2009, s. 698).

6. pokud má někdo z něčeho radost (i škodolibou), pokud se někomu něco povedlo či nad někým řečeno lidově vyzrál (*mnout si ruce*).

E. Mrhačová k této FJ přidává ještě možnost rozšíření o dovětek „*nad něčím*“ a připisuje této jednotce následující význam: „je to gesto, při němž si člověk tře jednu ruku o druhou na znamení spokojenosti a radosti (někdy poťouchlé) nad nějakým výsledkem“ (NČLT, 2000, s. 146). F. Čermák ve svém slovníku uvádí ještě další možný význam tohoto frazému, a to „pokud si někdo tře ruce v reakci na chlad s cílem si je zahřát“ (SČFI3, 2009, s. 698). V korpusu se frazém vyskytoval převážně ve významu, s nímž pracuje slovník NČLT.

7. mít nad něčím přehled či moc (*mít ve svých rukách*).

E. Mrhačová uvádí dvě možné varianty tohoto frazému:

- a) *mít něco ve svých rukou.*
- b) *mít někoho v rukou/ve svých rukou.*²⁷

Variantě a) připisuje smysl, kdy má člověk něco ve své moci či něco vlastní; variantě b) pak smysl, když má nějaký člověk vůči jinému trumfy a má je tak ve své moci (NČLT, 2000, s. 145). V korpusu převažoval výskyt FJ ve významu a). F. Čermák se ve výkladu tohoto frazému shoduje s Mrhačovou.

8. získat něco (*dostat se do rukou*).

Ve slovníku NČLT jsme našli několik variant tohoto frazému (NČLT, 2000, s. 142):

- a) „*dostal(a) se mi do rukou dokument/dopis/kniha*“ – ve významu náhodného získání nějakého důležitého dokumentu.
- b) „*dostat se do cizích rukou*“ – pokud nějakou věc získá cizí/nepovolaná osoba.
- c) „*dostat se do dobrých rukou*“ – mít spolehlivého/dobrého majitele.
- d) „*dostat se do špatných rukou*“ – mít špatného majitele.

²⁷ nebo v hrsti

e) „*dostat se/padnout do něčích rukou*“²⁸ – octnout se v něčí moci.

V korpusu převažoval výskyt variant a) a e). F. Čermák nabízí totožné FJ jako E. Mrhačová. V jeho slovníku se ještě objevují varianty „*dostat se/padnout do rukou spravedlnosti*“; „*dostat se/padnout do cizích rukou*“; „*dostat se někomu do rukou*“; „*dostat se do nepovolaných/nepovolanejších rukou*“ (SČFI3, 2009, s. 696).

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	pravá ruka	29913
2	ruku v ruce	21201
3	levá ruka	21126
4	jít ruku v ruce	21002
5	mávnout rukou	20294
6	mít po ruce	15840
7	mít plné ruce práce	14355
8	mnout si ruce	12390
9	mít ve svých rukách	11958
10	dostat se do rukou	11843

Tabulka 2 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem ruka (zdroj: ČNK, syn_v6).

2.3 Korpus *syn2015_fr*

Korpus *syn2015_fr* nabízí 17 FJ obsahujících bázové slovo *ruka*. Z hlediska četnosti na prvním místě stojí frazém „*vše, co padlo někomu pod ruku*“ s 66 výskyty. Další víceslovná spojení se vyznačují výrazně nižší frekvencí užití (viz tabulka 3).

- **vše, co padlo někomu pod ruku**

příklad: *Když jsem mu říkala, že se mi kurs nelíbí a chci vrátit svoje peníze, začal být ten pán vzteklý, agresivní, házel tužkami, papíry, vším, co mu přišlo pod ruku.* (Reflex)

- **být s někým jedna ruka**

příklad: *Ale víte co, ona to ve skutečnosti není legrace. Martin je veliká osobnost, není jednoduchý přijít odjinud a hned s ním být jedna ruka.* (Sport)

²⁸ Pro srovnání: *dostat se do něčích drápů/pařátů/pazourů/spárů*.

- **ujela někomu ruka**

příklad: *Občas se stane, že vám ujede ruka se solí. Pak stačí přidat do polévky dvě syrové, na čtvrtky rozkrojené brambory a vařit. Ty větší část soli pohltí.* (Doma DNES)

- **řádit jako černá ruka**

příklad: *Nymburk – USK Praha 115:55 Domáci basketbalisté na palubovce řádili jako černá ruka.* (Nymburský deník)

- **je to v jeho rukou**

příklad: *„...Kdežto v Africe počítají s tím, že naše možnosti jsou omezené a že pak je tu ještě bůh a je to v jeho rukách,“ říká lékařka.* (Pátek Lidových novin)

- **svrbí někoho ruka**

příklad: *Doře bylo jasné, že ho pohltil úspěch, že ho opijel a že ho ruka svrběla, pokud se po večerech nemohl chopit pera, aby dal vzniknout další šízravé kritice.* (Tučková, Kateřina – Žitkovské bohyně)

- **nevědět, kam s rukama**

příklad: *„Jenom žena ví, co ženě dělá dobře,“ prohlásila zasvěceně. Zástupce šerifa najednou nevěděl, kam s očima, co s rukama, jak na židli sedět, zda vůbec sedět, či snad stát.* (Waller, Martin – Absolutní trest)

2.4 Shrnutí

Bázového slova *ruka* je v korpusu *syn2015_fr* užíváno ve smyslu:

1. kdy člověk použije všechny věci, co se mu namanuly pod ruku např. při obraně, panice, v extrémním případě i při sporu (*vše, co padlo někomu pod ruku*).
Zajímavým poznatkem je, že ačkoli korpus *syn2015_fr* vyhledal a automaticky označil tento frazém v 66 příkladech, verbum *padnout* se nevyskytuje ani v jednom z nich, místo něj se ve všech jednotkách důsledně objevuje sloveso *přijít*. Ve slovníku E. Mrhačové se rovněž varianta s výrazem *padnout* neobjevuje. Nalezli jsme pouze frazém *„přijít/dostat se někomu pod ruku,“* u něhož jsou uvedeny dva možné významy (NČLT, 2000, s. 149).²⁹

²⁹ V praktické části práce jsme pozměnili citaci slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*. Místo jména autorky uvádíme zkratku slovníku (viz seznam zkratek). Totéž platí u *Slovníku české frazeologie a idiomatiky 1–4*. V citacích jsme se totiž snažili odlišit, z jakého dílu konkrétně čerpáme a vzhledem k tomu, že slovníky vyšly souborně v roce 2009, by to jinak nebylo možné.

Frazém podle ní můžeme využít (NČLT, 2000, s. 149):

- a) když mluvíme o osobě, pokud se dostaneme do blízkosti někoho rozzlobeného. Pro srovnání uvádíme frazém „*přijít někomu do rány*“.
- b) pokud ve své výpovědi zmiňujeme věci (ve smyslu všechno, co se namane, nachomýtne).

Při našem výzkumu jsme však zjistili, že i přes nejasnosti v oblasti pojmenování frazému a jeho následné odlišné realizaci v praxi, je v korpusu *syn2015_fr* tento frazém důsledně užíván ve významu b), tedy ve spojitosti s věcmi, již na počátku nám to mohlo evokovat pronominum „*co*“.

F. Čermák uvádí frazém „*padnout/upadnout někomu do rukou*“ v poněkud jiném významu „dostat se do moci, kontroly někoho; být dobyt“, pokud tedy jde o „území, místo, cenný předmět nebo o člověka, zvláště ve válce či prudké konkurenci apod.“ (SČFI3, 2009, s. 699). Dále pak píše o větném frazému „...*co mu pod ruku přišlo*.“ ve smyslu „přístupu člověka k různým věcem, předmětům apod., zvláště ve spěchu nebo bez zájmu (ve smyslu pobrat všechno možné, cokoliv dostupné a rukama dosažitelné)“ (SČFI4, 2009, s. 776).

2. pokud si nějací lidé spolu velmi rozumí, jsou si blízcí a navzájem si mohou být prospěšní³⁰ (*být s někým jedna ruka*).

E. Mrhačová se k významu vyjadřuje následovně: „pokud jsou spolu nějací lidé zadobře“ (NČLT, 2000, s. 141). F. Čermák nabízí větný frazém „*Sou/Jsou (spolu) jedna ruka*.“ Podle něj jde zejména o „kladný, prospěšný, dlouhodobý vztah dvou i více lidí například v zaměstnání, bydlišti, při obchodních nebo úředních stycích apod.“ (SČFI4, 2009, s. 773). Variantu bez „j“ jsme nenalezli, důvodem je pravděpodobně to, že jsme frazémy hledali v synchronním korpusu psaného jazyka. V mluvených korpusech by byl výsledek zřejmě odlišný.

3. kdy je *ruky* využito ve smyslu „měřítko“. Tímto frazémem mluvčí vyjadřuje, že někdo použil něčeho víc, než by měl. Často užívané je spojení „*ujela někomu ruka se solí/pepřem*“. Frazém „*ujela někomu ruka*“ podle nás však může vyjadřovat i to, že se někdo nedokázal ovládnout a použil vůči někomu fyzické násilí.

E. Mrhačová tento frazém nenabízí. Čermák uvádí větnou FJ „*Ujela jí ruka*.“ s vysvětlením „člověk vůči druhému o ženě, zvláště kuchařce, a její chybě

³⁰ *Slovník spisovného jazyka českého* (dále jen SSSJČ) uvádí význam „být s někým v důvěrné shodě“ (SSJČ, 2011).

při odměřování a míchání součástí jídla, zvláště koření, při jeho dochucování“ (SČFI4, 2009, s. 774).

4. když se někdo neovládá a nekrotí svůj temperament (*řádit jako černá ruka*).
Mrhačová nám poskytuje frazém ve stejném znění a uvádí význam, pokud „po sobě někde nechá nějaká skupina vlivem svého negativního chování spoušť“ (NČLT, 2000, s. 139). F. Čermák nabízí „*řádit (někde) jako černá ruka*,“ pokud někdo „jedná divoce, hrozivě, zuřivě a radikálně trestá či mění starý stav, zejména v reakci na zjištěné nedostatky, podvody apod.“ (SČFI1, 2009, s. 311).
5. když někomu přenecháme rozhodování nad osudem svým nebo nějakých věcí (*je to v jeho rukou*).
Mrhačová uvádí „*být v rukou někoho*“ a „*dostat se do něčích rukou*,“ tedy spojuje tyto FJ pouze ve vztahu k osobě (NČLT, 2000, s. 141–142). Zatímco F. Čermák připouští i spojitost se situací, problémem a jeho řešením („*Je to v jeho rukou/rukách.*“) (SČFI4, 2009, s. 775). V korpusu převažoval výskyt varianty „*rukou*“.
6. když máme nutkání něco udělat (*svrbí někoho ruka*).
Ale E. Mrhačová uvádí pouze variantu, kdy je tento frazém užíván ve smyslu „pokud chceme někoho praštit,“ dodává ještě možnost „*svrbí mě dlaň*“ (NČLT, 2000, s. 151). Čermák tento frazém chápe v totožném smyslu jako předchozí autorka a poskytuje nám větnou FJ „*Svědí/svrbí mě ruka.*“ (SČFI4, 2009, s. 774).
7. když si je někdo v něčí společnosti nejistý a neví, jak se má chovat (*nevědět, kam s rukama*).
Náš výklad i výklady Mrhačové a Čermáka jsou shodné. Pro doplnění uvádíme Čermákovy varianty frazému: „*nevědět kam/co s rukama*“ (SČFI3, 2009, s. 699).

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	vše, co někomu padlo pod ruku	66
2	být s někým jedna ruka	16
3	ujela někomu ruka	12
4	řádit jako černá ruka	10
5	je to v jeho rukou	9
6	svrbí někoho ruka	8
7	nevědět kam s rukama	5
8	jsou jedna ruka	5
9	jeho život je v tvých rukách	4
10	jsou spolu jedna ruka	4
11	být jako bez ruky	3
12	mám jenom dvě ruce	2
13	stačí/stačily prsty jedné ruky	2
14	všechno někomu padá z rukou	2
15	já si myju ruce	2
16	host do domu, hůl do ruky	1
17	na něco stačí/stačily prsty jedné ruky	1

Tabulka 3 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem ruka (zdroj: ČNK, syn2015_fr)

3 Frazeologické jednotky s komponentem oko

3.1 Korpus syn_v6

E. Mrhačová ve svém slovníku uvádí 137 frazémů s komponentem *oko*, korpus *syn_v6* jich vyhledal a automaticky označil 485 v celkovém počtu 302457 realizací. Nejčastěji se uplatňoval frazém „*vidět na vlastní oči*“ s 18836 výskyty. Na druhém a třetím místě stojí „*zavřít oči*“ (17183 výskytů) a „*otevřít oči*“ (13057 výskytů). Čestnost výskytu dalších sedmi nejfrekventovanějších FJ je patrná z tabulky 4.

Stejně jako při analýze výrazů „*pravá ruka*“ a „*levá ruka*“ se před námi ocitl tentýž již známý problém (s nímž jsme se setkali i nyní u spojení „*zavřít oči*“ a „*otevřít oči*“). Má původ v automatickém označování a vyhledávání frazémů.

Spojení „*zavřít oči*“ se totiž v korpusu *syn_v6* objevuje ve většině případů v jeho doslovném významu.³¹ S FJ, jež uvádí Mrhačová (až na několik málo výjimek), nesouvisí. Mezi výjimky patří FJ: „*zavřít oči (navždy)*“³² a „*zavírat před něčím oči/oko*“³³ F. Čermák uvádí větný frazém „*Zavřete oči, odcházím.*“ (SČFI4, 2009, s. 637), který můžeme doložit i ve výsledcích z korpusu.³⁴ Dále pak nabízí totožné frazémy jako E. Mrhačová, které se v takovém znění v korpusu neobjevují, proto jej již nebudeme podrobovat další analýze.

Ačkoli je u spojení „*otevřít oči*“ výsledek uspokojivější, nelze stejně číslo 13057 považovat za zcela přesné, poněvadž se daný výraz opět častokrát objevuje v doslovném významu.³⁵ Nicméně jsme z výsledků korpusu extrahovali výjimky, v nichž „*otevřít oči*“ vystupuje jako frazém a podrobíme jej další analýze.

- **vidět na vlastní oči**

příklad: *Tohle ale není krev, která se spustila z nosu. Je z těla, do něhož malým otvorem vniklo cizorodé těleso. Létaující karcinom – Tam, tam byli, ukazuje nějaký člověk nahoru na lešení, tvrdí, že všechno viděl na vlastní oči...* (Exner, Milan – Svatoušek)

³¹ Například: *Určitě rozeznáte mnoho zvuků, kterých jste si předtím nevšimli. Vyzveme žáky, aby byli úplně zticha, zavřeli na chvíli oči a pozorně naslouchali.* (Rojko, Milan – Fyzika kolem nás)

³² Například: *Ne, ne. Člověk Josef Dvořák si na tomto světě ještě něco užije, než zavře své nedůvěřivé oči naposledy.* (Frýbová, Zdena – Falešní hráči)

³³ Například: *Předchozí vlády zavřely před tímto problémem úplně oči.* (Právo)

³⁴ Například: *Mám ještě nějakou domácí práci, proto končím se psaním a jdu pracovat. Odcházím, zavři oči, odcházím, abych se zase mohl vrátit. Vrátit do Tvé náruče, přítomnosti i myšlenek.* (Deníky Moravia).

³⁵ Například: *Vyňal z kapsy křídově bílý kapesník, zaujal stejnou pozici, jako když stahoval pánovi boty, a kapesníkem jí jemně otřel obličej. Otevřela oči a podívala se na něj – její pohled byl pohled plaché umírající laně...* (Cooksonová, Catherine – Ikar – překlad Lexová, Věnceslava).

- **otevřít oči**

příklad: *Banky, které pouze přetočí své stávající tradiční produktové portfolio do primitivních forem přímého bankovníctví, aniž by dále tuto formu vyvíjely, mohou za čas s překvapením zjistit, že svým klientům otevřely oči a ti je pak v hladu po něčem skutečně plnohodnotném opustili a přešli ke konkurenci.* (Hospodářské noviny)

- **na vlastní oči**

příklad: *Doporučujeme, napiše berlínský bedekr na začátku dvacátého století, váženému turistovi ke krátké návštěvě také severní části Berlína. Na vlastní oči je tu možno zahlédnout život berlínské spodiny.* (Dotlačil, Jakub – Jiné životy Hynka Harra)

- **být trnem v oku**

příklad: *Protože děláme dokumentace a posudky na ty nejsložitější a nejkontroverznější stavby, jsme logicky trnem v oku Zelených," dodává doktor Kupec.*" (Reflex)

- **se slzami v očích**

příklad: *Ležel jsem na zemi a do hlavy mě mlátil cikán, který se mě se slzami v očích ptal: „Kde je mama!?! Kde je moje mama!?!“ To jsem fakt nevěděl.* (Šabach, Petr – Hovno hoří)

- **z očí do očí**

příklad: *Badatelé očekávali, že skupina dětí, které se dívaly na video, prokáže stejné výsledky učení jako miminka, na která mluvili vychovatelé z očí do očí. Místo toho ale přišli na značné rozdíly.* (National Geographic Česko)

- **padnout do oka**

příklad: *Na vysokých sloupech trčely tovární reklamy. Jedna z nich, která padla doktorovi do oka dvakrát, nesla slova: "Moreau&Vetčinkin. Secí stroje. Mlátičky."* (Pasternak, Boris – Doktor Živago – překlad Zábrana, Jan)

- **být na očích**

příklad: *Čím víc Harry na Cressidu tlačil, aby si ho vzala a měli spolu děti, tím víc se mu vzdalovala. Nechtěla se stát druhou vévodkyní Kate, která je na očích médií 365 dní v roce.* (Rytmus života)

- **přesvědčit se na vlastní oči**

příklad: *Na vlastní oči jsem se přesvědčil, že moji zbožnou matku zavraždil zákeřný vrah a zanechal po sobě viditelné stopy. Modřiny na hrdle a šíji bezpochyby poukazují na násilnou smrt.* (Štiavnický, Andrej – Kletba čachtické paní – překlad Peisertová, Alena)

3.2 Shrnutí

Komponent *oko*, je v korpusu *syn_v6* nejčastěji používán v následujících významech:

1. pokud něco daná osoba vidí, je přímým svědkem nějaké situace (*vidět na vlastní oči, na vlastní oči, přesvědčit se na vlastní oči*). Používá se pokud, chceme zdůraznit, že jsme něco skutečně viděli.

E. Mrhačová uvádí FJ „*na vlastní oči se o něčem přesvědčit/něco vidět*“³⁶ s vysvětlením: „zjistit něco vlastní zkušeností, na základě osobního prožitku“ (NČLT, 2000, s. 109). F. Čermák nabízí následující varianty tohoto frazému: „*vidět něco/někoho na vlastní oči/na vlastní voči/vlastníma očima/vlastníma vočima*“ (SČFI3, 2009, s. 510). Dále pak jeho slovník zahrnuje neslovesný frazém „*na vlastní oči/vlastníma očima*“, který se spojuje se stejnými významy jako předchozí jmenované FJ (SČFI2, 2009, s. 222).

2. prozívat, odhalit pravdu (*otevřít oči*).

Ve slovníku NČLT se v tomto duchu píše o FJ „*otevřít někomu oči*“ ale i „*sejmout někomu klapky z očí*“. Z definice je patrné, že jde o „odhalení pravého stavu věcí a v důsledku toho je daná osoba přiměna změnit názor“ (NČLT, 2000, s. 110). F. Čermák uvádí varianty „*otevřít/votevřít někomu oči/voči*“. Pojednává ještě o FJ „*otevřít/otvírat nad něčím oči*“ a „*otvírat/votvírat voči (dokořán)*“ ve smyslu být překvapen, udiven (SČFI3, 2009, s. 506). FJ s tímto významem se v korpusu nevyskytovala.

3. vadit někomu (*být trnem v oku*).

Této FJ prisuzuje E. Mrhačová biblický původ. Spojení „*trn v oku*“ má svůj prapůvod v Bibli, konkrétně ve Starém zákoně ve 4. knize Mojžíšově. Uvádí varianty „*být někomu trnem v oku/solí v očích*“³⁷ s vysvětlením, že jde o „něco, co nám vyloženě vadí nebo o někom, koho nemůžeme vystát, na koho

³⁶ Pro srovnání uvádí ještě FJ „*na vlastní kůži něco pocítit/poznat/zažít/zkusit*“.

³⁷ Pro srovnání ještě nabízí FJ „*ležet někomu v žaludku*“ a „*mít někoho v žaludku*“.

jsme takzvaně alergičtí“ (NČLT, 2000, s. 104). F. Čermák tento frazém řadí pod heslo „*trn*“ a uvádí frazém „*být někomu trnem v oku*“³⁸ (SČFI3, 2009, s. 825).

4. když někdo začíná slzet, plakat. Když je někomu něco líto (*se slzami v očích*). Ani jeden z výše zmiňovaných autorů ve svém slovníku takový frazém neuvádí. Nejblíže je však F. Čermák s FJ „*mít v očích slzy*“ nebo „*mít oči plné slz*“ (SČFI3, 2009, s. 501).

5. pokud jsou spolu dva lidé v přímém kontaktu (*z očí do očí*).

E. Mrhačová tento frazém neuvádí. SČFI této FJ připisuje následující význam: „pokud jsou spolu ve styku dvě osoby, přímo a zcela otevřeně spolu hovoří bez prostředníka, popřípadě i svědků“ (SČFI1, 2009, s. 221).

6. zaujmout někoho (*padnout do oka*).

E. Mrhačová pojednává o dvou možných významech tohoto frazému (NČLT, 2000, s. 111):

a) upoutat někoho, něčím nápadným na sebe upozornit.

b) zalíbit se někomu na první pohled.

F. Čermák uvádí ještě variantu s protetickým „v“ (tedy „voka“) s totožným významem (SČFI3, 2009, s. 496).

V korpusu se tato FJ častěji objevovala ve významu a), ale četnost výskytu varianty b) není rovněž zanedbatelná. Jednotka, jíž jsme uvedli v příkladové části této kapitoly, je ukázkou možné aktualizace frazému, neboť je rozšířená o číslovku *dvakrát*, nicméně jde o ojedinělý výskyt, který se v korpusu dále neobjeoval.

7. být viděn, být (nedobrovolně) středem pozornosti (*být na očích*).

E. Mrhačová uvádí tuto FJ: „*být (moc) na očích*“ a vysvětluje, že se používá „když je někdo (příliš) viditelný“ (NČLT, 2000, s. 104). V SČFI je ve stejném významu zanesen frazém „*být/bejt někomu na očích/vočích*“ (SČFI3, 2009, s. 497).

³⁸ Pro srovnání uvádí frazém „*být někomu solí v oku/očích*“.

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	vidět na vlastní oči	18836
2	zavřít oči	17183
3	otevřít oči	13057
4	na vlastní oči	10193
5	být trnem v oku	9965
6	se slzami v očích	8574
7	z očí do očí	8338
8	padnout do oka	7260
9	být na očích	6752
10	přesvědčit se na vlastní oči	4932

Tabulka 4 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem oko (zdroj: ČNK, syn_v6)

3.3 Korpus *syn2015_fr*

Korpus *syn2015_fr* vyhledal a označil 24 FJ majících ve své centrální části komponent *oko*. Seznamu jednoznačně dominuje frazém „*lesknou se mu oči*“, jenž byl nalezen ve 145 příkladech. Na druhém místě stojí „*zatmělo se mu před očima*“ se 101 výskyty. Další příklady se vyznačují výrazně nižší frekvencí výskytu (viz tabulka 5).

- **lesknou se mu oči**

příklad: *Ve světle papírového lampionu připevněného k zábradlí mola se mu leskly oči. Byl opilý. Nepozdravil nás, ale mluvil k nám, jako kdybychom už měli za sebou dlouhý hovor.* (Parkkinen, Leena – Na řadě je Max – překlad Hanušová, Jitka)

- **zatmělo se mu před očima**

příklad: *Když jsem totiž před ním couvl až do růžového keře, couvl, rarach, také, ale jen proto, aby se mohl rozběhnout a mocně mě nakopnout kamsi. Zatmělo se mi před očima, ucítil jsem přízračnou bolest kdesi a smrskl se na zemi do klubička a dlouho tam s vytřeštěnýma očima ležel.* (Kratochvíl, Jiří – Siamský příběh).

- **ježkovy oči**

příklad: *Dallasovy duhovky plály ještě sytější červení a zdálo se, že jeho tělo roste před očima, jako by se plnilo nově nabytou mocí. „Ježkovy oči,“ vyhrkla*

Stevie Rae. „Ty ses proměnil!“ (Cast, Kristin – Cast, Phyllis C. – Škola noci 7 – překlad Kunová, Jana)

- **svítí někomu oči**

příklad: *Z vybledlého plakátu na zdi svítí do tmy oči legendárního zápasníka El Santa za stříbrnou maskou.* (Lidé a země)

- **oko za oko**

příklad: *Retribuce (odplata pachateli). Kdysi fungovala docela všeobecně. Oko za oko. Ale i retribuce už představovala jistou předvídatelnou spravedlnost.* (PRÁVO & BYZNYS)

- **oči se někomu klíží**

příklad: *Uložím děti, sousedé (Martin a Tomáš) přijdou na skleničku. Vypiju tři deci vína a klíží se mi oči... Vyhodím zdvořile sousedy a jdu spát.* (Viewegh, Michal – Můj život po životě)

- **působil jako pěst na oko**

příklad: *Naskytl se nám obvyklý pohled na chaotickou směsici psů, kteří tahali za vodítka a vrčeli na kočky zavřené v elegantních přepravkách. Bob ve své improvizované bedýnce působil jako pěst na oko a hned se na něj zaměřili.* (Bowen, James – Kocour Bob – překlad Antonínová, Hana)

- **někomu se dělají mžitky před očima**

příklad: *Bolí mě ještě lebka a dělají se mi mžitky před očima...* (Boučková, Tereza – Rok kohouta)

- **jako pěst na oko**

příklad: *Pod vysokou akácií sedí skupinka barevně oděných žen s korálky všude, kde to jen jde. Mezi nimi trochu jako pěst na oko my, dvě bělošky.* (Lidé a země)

- **rozsvítily se někomu oči**

příklad: *Druhý dotaz byl ještě lepší – na jaké místo mezi svými úspěchy byste olympijské zlato zařadil? Hlinkovi se rozsvítily oči a začal předstírat, že usilovně přemýšlí.* (Lidové noviny)

3.4 Shrnutí

Bázového slova *oko* je v korpusu *syn2015_fr* nejčastěji užíváno ve smyslu:

1. pokud je někdo unavený, v podnapilém stavu nebo sužovaný nějakou nemocí (*lesknout se někomu oči*). Z dat poskytnutých korpusem však zjišťujeme, že je obvyklé i použití této FJ pro popis toho, že je někdo nadšený³⁹. Dále pak tuto FJ známe ze své jazykové zkušenosti ještě ve významu, když někdo začíná plakat (pro srovnání „*slzy se mu hrnuly do očí*“), doklad jsme našli i v korpusu⁴⁰. Slovník NČLT takový frazém nenabízí. Čermák uvádí větnou FJ „*Lesknou se mu oči*.“ Významů je podle něj několikero: a) jakým způsobem se člověk na jiného dívá (o jeho pohledu), b) význam spojuje s nemocí (hlavně s horečkou), c) s alkoholovým opojením, d) s velkou touhou, chtivostí (SČFI4, 2009, s. 634).
2. pokud se někomu udělá z nějaké nečekané situace nevolno a má pocit na omdlení:
 - a) *zatmělo se mu před očima* – Mrhačová píše o této FJ následovně: „pokud nějaká zpráva/událost někoho šokovala a vyrazila mu dech“ (NČLT, 2000, s. 114). Čermák uvádí i variantu s protetickým „v“, tedy „*před vočima*“. A spíše než v souvislosti se zjištěnou šokující zprávou (kontra Mrhačová) spojuje tuto FJ s fyzickým stavem (SČFI4, 2009, s. 637).
 - b) *někomu se dělají mžitky před očima* – Slovník NČLT nabízí: „*má/udělaly se mu mžitky před očima*“⁴¹ (NČLT, 2000, s. 107). V SČFI jsme tuto FJ našli u neslovesných výrazů pod heslem „*mžitka*“, tedy „*mžitky před očima*“. Autor uvádí jako příklad větu „*Dělají se mu mžitky před očima*.“ a vysvětluje, že jde o: „krátké přirozené světelné zákmity znejasňující nebo ztěžující vidění, zvláště při pocitu hladu, v reakci na velké a nepříjemné překvapení apod.“ (SČFI2, 2009, s. 196).
3. vyjádření překvapení, údivu (*ježkovy oči/ježkovy voči*). V synchronním korpusu psaného jazyka jsme zaznamenali poměrně častý výskyt varianty s protetickým

³⁹ Příklad: *Odběhla do koupelny a pročísla si vlasy kartáčem. Tváře měla červené a oči se jí leskly. Mohlo za to vzrušení z manželova návratu, horko z trouby a nízké červenové slunce, které okny prosvítalo dovnitř.* (Fossum, Karin – Provokatér – překlad Stehlíková, Karolína)

⁴⁰ Příklad: „*Proboha,*“ řekla. *Znělo to, jako by se jí dělalo zle. Podíval se na ni. V temnotě měla obličej napjatý a oči se jí leskly. Zvedla ruku v odmítavém gestu a odvrátila se. „Promiňte.“ Její hlas zněl vlhce.* (Powers, Richard – Stopy paměti – překlad Diestlerová, Petra); nebo: *Ale stejně se nemohl zbavit podoby Kosinského v zelené vojenské košili, palce za kšandami, oči se lesknou za silnými skly: Chlapi, tak to nemůžeme nechat! To přeče nejde, byl to jeden z nás. Zabijou člověka a řeknou mimořádná událost.* (Balabán, Jan – Romány a novely)

⁴¹ Tuto FJ srovnává s „*točí/zatočila se mu hlava*“.

„v“⁴², jde o jazykový jev typický spíše pro mluvené komunikáty. Protetické „v“ se však uplatňovalo zejména v přímé řeči.

Ani jeden z autorů podobný frazém nenabízí, nenalezli jsme jej ani ve slovníku SSJČ. V tomto případě však o aktualizaci frazému neuvažujeme.

4. pokud má někdo výrazné, pronikavé oči či působí svěže, jeho oči poutají pozornost (*svítí někomu oči*), nebo pokud se někdo na něco těší či má z něčeho radost⁴³ (*rozsvítily se mu oči*).

Mrhačová takovou FJ nenabízí. Čermák uvádí větné frazémy „*Oči/voči mu svítí/svítěj.*“ nebo „*Svítí mu oči.*“ ve významu, pokud je někdo nadšený, příjemně vzrušený, radostný, dychtivý a srovnává tuto FJ s „*lesknou se mu oči*“ ve stejném významu (poslední jmenovanou jednotku jsme rozebírali v bodě 1) (SČFI4, 2009, s. 636). Dále pak Čermákův slovník zahrnuje větný frazém „*Rozsvítily se mu oči/voči když...*“ ve smyslu „pokud člověk reaguje na nějakou radostnou zprávu“ (SČFI4, 2009, s. 636).

5. pomsty, spravedlivé odplaty někomu za nějaký přečin; ve smyslu „*co ty mně, to já tobě*“ (*oko za oko*).

Ve slovníku NČLT je zanesen paremiologický útvar v celém původním znění: „*Oko za oko, zub za zub.*“ E. Mrhačová vysvětluje, že jde o „FJ biblického původu (ze Starého zákona, z knihy Mojžíšovy), kdy je kladen požadavek na spravedlivý trest úměrný přečinu“ (NČLT, 2000, s. 115). Frazém „*oko za oko*“ bychom tedy mohli považovat za aktualizaci FJ biblického původu, neboť se v korpusu hojně vyskytuje ve zkrácené verzi a uživatel jazyka i bez „plného“ znění FJ rozumí tomu, co vyřčená věta znamená. „Zkrácené“ verze je pravděpodobně užíváno vlivem kondenzace jazyka (snahy o úsporné vyjádření). Čermák uvádí FJ v celém znění jako Mrhačová a navíc připojuje větnou variantu „*Oko za oko, život za život.*“ (SČFI4, 2009, s. 629).

6. když se někomu chce spát (*oči se někomu klíží*).

Mrhačová nabízí ve stejném smyslu ještě FJ: „*zavírají se mu oči*“; „*nemůže oči udržet*“; „*sotva/ledva drží oči/víčka*“; „*má těžká víčka*“ (NČLT, 2000, s. 107).

⁴² Například: *KRYSAŘ 2: To je povolání. Jinak nemám jméno, jsem nikdo, jsem miň než nikdo, jsem... AGNES: Já vám nerozumím... KRYSAŘ 1: Ježkovy voči, pust' mě k ní, vždyť si bude myslet, že jsme stejně tupý jako ten bosonoh.* (Kolár, Jakub – Krysař); další příklad: „*Umřela, Tristane,*“ řekl pan Puw a opustil v tu chvíli jejich navyklou pózu oslovovat se „*pane ten*“ a „*pane tamten.*“ „*Ježkovy voči, Bryne,*“ řekl pan Edwards. (Rhodes, Dan – Zlato – překlad: Dejmková, Zuzana)

⁴³ Příklad: *Dětské vzpomínky na muzeum má většina Pražáků. Těžko říci, komu nadšením více svítily oči, zda tatínkům, nebo dětem.* (Mladá fronta Dnes)

Pro srovnání Čermákův slovník obsahuje ještě větné varianty „*Oči/voči/vička se mu (už) klíží/zavírají.*“ a „*Spánek mu klíží oči.*“ (SČFI4, 2009, s. 634).

7. když někdo/něco někam nezapadá (vzezřením či chováním) a způsobuje tak rozruch a podiv svého okolí (*působil jako pěst na oko, jako pěst na oko*).

Mrhačová nám poskytuje v totožném významu přirovnání „*je to/hodí se to jako pěst na oko*“ (NČLT, 2000, s. 102). Čermák tuto FJ řadí pod heslo „*pěst*“ a uvádí jí v podobě „*je to jako pěst na oko*“ s vysvětlením, že jde zejména o „spojení dvou předmětů, které se k sobě vůbec nehodí a působí dohromady nápadně a zvlášť nevkusně, ruší to jinak vyvážený dojem celku“ (SČFI1, 2009, s. 274).

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	lesknou se mu oči	145
2	zatmělo se někomu před očima	101
3	ježkovy oči	48
4	svítí někomu oči	33
5	oko za oko	30
6	oči se někomu klíží	22
7	působit jako pěst na oko	19
8	někomu se dělají mžitky před očima	14
9	jako pěst na oko	11
10	rozsvítily se někomu oči	7
11	strach má velké oči	7
12	otevřely se někomu oči	7
13	být jako pěst na oko	5
14	spadly někomu šupiny z očí	4
15	kam jsi dal oči	4
16	zajiskřilo se před očima	3
17	lepší než drátem do oka	3
18	do očí se někomu derou slzy	3
19	slzy se tlačí do očí	3
20	někomu se udělaly mžitky před očima	2
21	hodit se jako pěst na oko	2
22	až oči přecházejí	1
23	až se někomu zajiskřilo před očima	1
24	oko za oko, zub za zub	1

Tabulka 5 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem oko (zdroj: ČNK, syn2015_fr)

4 Frazeologické jednotky s komponentem huba

4.1 Korpus *syn_v6*

E. Mrhačová ve svém slovníku spojuje s výrazem *huba* 63 frazeologických jednotek, což jej z hlediska výskytu řadí na šesté místo v tabulce, jež reflektuje počet frazeologických jednotek pojících se k jednotlivým bázevým slovům (viz tabulka č. 1). Pozornost si zasluhuje i to, že ve zmiňovaném slovníku stojí (co do počtu FJ) výraz *huba* před výrazem *ústa* (48 FJ). Považujeme tedy za žádoucí věnovat se tomuto synonymu a provést jeho korpusovou analýzu.

V případě komponentu *huba* nám korpus *syn_v6* poskytl 12987 celkových výskytů, které se dělí mezi 148 položek (tedy FJ). S velkým náskokem zařadil na první místo v tabulce frazém „*držet hubu*“ s frekvencí 3595 jednotek. Na druhém místě se objevil frazém „*rozbít hubu*“ s 792 výskytu. Ostatní nejčastější FJ uvádíme i s číselnými hodnotami v tabulce 6.

- **držet hubu**

příklad: *Pohlédl jsem na Sylvu: Zdá se, že sme v prdeli. Stejdo, nebud' spvostej! ozvala se zezadu dosud pofňukávající Martina. Drž hubu, Martino! pravila Sylva.* (Škvorecký, Josef – Mirákl)

- **rozbít hubu**

příklad: *Všichni začali něco křičet, jenom Pepa odved Jolanu do koupelny, potom do křesla a zeptal se docela tiše, co se stalo. "Zmlátili mě," řekla Berenčičová. "Prostě mi trochu rozbili hubu."* (Dousková, Irena – Hrdý Budžes)

- **dostat přes hubu**

příklad: *Vzpomínám si, že máma fackovat umí, já jsem od ní dostala ještě před osmnáctinama za to, že mě viděli, jak se líbám s místním punkáčem. Tehdy jsem dostala přes hubu, protože prý pro takové nic mě nevychovali.* (ForMen)

- **držet hubu a krok**

příklad: *Drž hubu, ty prokleté mořské prase! Kdo se té na něco ptal, že v jednom kuse kokrháš? Máš tak leda právo držet hubu a krok, tábor je vedle, jinak, jak jsem už řekl.* (Lustig, Arnošt – Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou)

- **černá huba**

příklad: *Slyšel jsem, že ve skupině Triny máte přezdívku Kalo Muj. Co to přesně znamená? Přesně to znamená: černá huba. Mně i doma říkali Kali, protože jsem*

byla ze všech osmi dětí nejčernější. – Černá huba zní dost pejorativně, jako nadávka. Vždyť mi tak nadávali: černá hubo, černá hadice. (Reflex)

- **dát přes hubu**

příklad: *Helenka byla zasažena urážkou, Joza ne. Marně ho nabádala, aby jim dal každému aspoň přes hubu.* (Legátová, Květa – Želary)

- **zavřít hubu**

příklad: *hele, vo nic nejde- - akorát pudeme dál... tak sakra zavři hubu a poslouvej, co ti říkám! jednou jsem tvůj učitel a ty seš můj žák - - a žák musí co? - - poslouchat, jasný?!* (Berková, Alexandra – Utrpení oddaného Všiváka)

- **padat na hubu**

příklad: *My ale hrajeme takový ten poctivý bohemácký fotbal, bojujeme, až padáme na hubu. A vyplácí se nám to.* (Nedělní sport)

- **otevřít hubu**

příklad: *„Zrovna bych to řekla, když je psáno, že to neřeknete! Postačí vám jen otevřít hubu, - a je-li to psáno, bude to vymazáno!“* "Nevidíš dost hluboko, Fatimo! Nebojíme se a milujeme vás, - ale hubu otevřít nemůžeme. Má to své důvody, jichž rozum lidský nedohlédne." (Klíma, Ladislav – Velký román)

- **rozbít si hubu**

příklad: *„Jsem jim vděčný, že jsou ochotni se se mnou bavit. Jenže já si musím projít cestu jako oni, bylo by strašně jednoduché, kdyby mě vodili za ruku. Je lepší si rozbít hubu, zvednout se, posbírat střepy a znovu jít do války sám za sebe. A klidně si hubu rozbít znovu. Strach z toho nemám,“* uzavírá Skuhravý. (Právo)

4.2 Shrnutí

Bázového slova *huba* se v korpusu *syn_v6* nejčastěji užívá v následujících významech:

1. být zticha, zmlknout:

- a) *držet hubu* – E. Mrhačová nabízí frazém „*držet hubu (a krok)*“, jemuž se budeme věnovat později (NČLT, 2000, s. 56). Čermák uvádí frazém ve stejném znění, jako jsme našli v korpusu.⁴⁴ Výklad jednotky podává

⁴⁴ Místo komponentu *huba* nabízí ještě další zástupné výrazy, jsou to: *pysk, tlamajzna, zobák, klapačka*.

následující: „nemluvit o něčem vůbec; neprozradit nic nebo přestat (už) o tom mluvit; mlčet nebo zmlknout“ (SČFI3, 2009, s. 224).

- b) *zavřít hubu* – Slovník NČLT obsahuje FJ „*zavřít pusu/hubu*“ a přichází s celou řadou možných synonymických (zástupných) výrazů za komponent *huba*.⁴⁵ Podle autorky je tento frazém používán zejména v imperativu, ve smyslu „*Zmlkni!*“ (NČLT, 2000, s. 59). Čermák uvádí totožný význam.

2. násilné potyčky:

- a) *rozbít hubu* – E. Mrhačová uvádí varianty „*rozbít/rozflákat/namlátit někomu hubu*“ ve smyslu „někoho surově zbit, rozmlátit mu obličej“ (NČLT, 2000, s. 58). F. Čermák píše o variantách „*rozbít/rozmlátit/rozflákat někomu hubu*“⁴⁶ s významem: „silně někoho zbit, namlátit někomu a obvykle ho i krvavě poranit“ (SČFI3, 2009, s. 230).
- b) *dát přes hubu* – Mrhačová ve svém slovníku poskytuje FJ „*dát někomu (jednu) po hubě/přes hubu/do huby*“ s vysvětlením pokud „dá někdo někomu facku či ránu do obličeje“ (NČLT, 2000, s. 55). Čermák nabízí frazém v obdobné podobě a s totožným výkladem jako předchozí autorka, avšak uvažuje i o významu „zbit někoho, namlátit někomu (ne jen do obličeje)“ (SČFI3, 2009, s. 223).

3. být fyzicky napaden (*dostat přes hubu*).

Mrhačová ve svém slovníku zahrnuje frazém „*dostat po hubě/přes hubu/do huby*“, jde podle ní o to, že někdo „dostane facku nebo ránu do obličeje“ (NČLT, 2000, s. 56). Čermákův slovník obsahuje frazémy „*dostat přes hubu/na hubu/do huby/po hubě*“⁴⁷ ve smyslu „udeřit někoho do obličeje nebo silně někoho zbit“ (SČFI3, 2009, s. 224). My jsme se v naší jazykové praxi rovněž setkali s tím, že tento frazém se používá i pro označení větší potyčky, ne pouze rány do obličeje.

⁴⁵ „*zavřít chlebárnu/klapačku/klapajznu/kušnu/pysk/tlamu/tlamajznu/zobák*“

⁴⁶ Za komponent *huba* nabízí další zástupné výrazy: *drška, frňák*.

⁴⁷ Pro srovnání autor uvádí FJ „*dostat přes čumák/po čumáku*“, „*dostat přes rypák/do rypáku*“, „*dostat přes dršku/do dršky/po dršce*“, „*dostat do tlamy/po tlamě*“, „*dostat do pysku/přes pysk/přes kušnu/přes zobák*“.

4. být zticha (neodmlouvat) a dělat, co je člověku nařizeno (*držet hubu a krok*).
- E. Mrhačová uvádí frazém „*držet hubu (a krok)*“ (NČLT, 2000, s. 56) s vysvětlením, že se jej využívá převážně v imperativu ve smyslu:
- a) nemluví, mlčí.
 - b) neodporují, podřídí se.
- SČFI zahrnuje FJ „*držet hubu a krok/krok a hubu*“ ve smyslu „poslušnosti a podřízení se nějakému autoritativnímu vedení“ (SČFI3, 2009, s. 224).
5. pejorativní označení pro člověka tmavé pleti (*černá huba*).
- E. Mrhačová podobnou FJ nenabízí. F. Čermák k tomuto frazému dodává, že může být podnícen rasisticky (SČFI2, 2009, s. 110).
6. pracovat/hrát až do úplného vyčerpání; snažit se při nějaké činnosti podat maximální výkon a v důsledku toho být vysílen (*padat na hubu*).
- E. Mrhačová tuto FJ neuvádí. F. Čermák nabízí následující vysvětlení: „být (fyzicky i psychicky) vyčerpaný a jen stěží být schopen pokračovat; únavou se potácet nebo usínat“ (SČFI3, 2009, s. 229).
7. promluvit, začít mluvit (např. o něčem nepříjemném) (*otevřít hubu*). U tohoto frazému jsme zaznamenali častý výskyt v doslovném významu, tedy otevřít ústa/zvířecí tlamu.⁴⁸
- Ve slovníku NČLT je zahrnuta FJ „*otevřít (tu) hubu*“ s vysvětlením, že se používá ve smyslu „promluvit, ozvat se“ (NČLT, 2000, s. 58). V tomto duchu uvádí F. Čermák pouze frazém „*otevřít někomu hubu*“ ve významu „donutit někoho (násilím) promluvit“ (SČFI3, 2009, s. 229). Uvedená FJ i s vysvětlením však neodpovídají zcela přesně analyzovanému frazému z korpusu a svou definicí se mu více blíží E. Mrhačová.
8. u frazému „*rozbít si hubu*“ přemýšlíme o dvou potenciálních významech:
- a) buď ve smyslu upadnout např. při chůzi (a v důsledku toho si ublížit).
 - b) nebo při potyčce.
- Oba autoři zmiňují tuto FJ pouze ve významu b), tedy pokud člověk jiného zbije (věnovali jsme se tomu v bodě 2). V korpusu se důsledně ve spojení s osobním pronominem „si“ frazém objevoval ve významu a). Lze jej tedy považovat za aktualizaci frazému.

⁴⁸ Například: „*Můj pes by se na vašeho psa ani nevyčural.*“ *Mladý muž tu větu ani nedořekl, když tu zelený pes otevřel hubu a vlčáka sežral. Lidé se moc divili. „Jak je možné, že váš hnusný opelichaný zelený pes s trny spolykal toho velkého vlčáka?!“* (Lidové noviny)

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	držet hubu	3595
2	rozbít hubu	792
3	dostat přes hubu	645
4	držet hubu a krok	605
5	černá huba	498
6	dát přes hubu	421
7	zavřít hubu	408
8	padat na hubu	321
9	otevřít hubu	254
10	rozbít si hubu	244

Tabulka 6 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem huba (zdroj: ČNK, syn_v6)

4.3 Korpus *syn2015_fr*

Navzdory očekáváním korpus *syn2015_fr* po zadání specifitějšího dotazu vyhledal a automaticky označil jen 5 frazeologických jednotek obsahujících komponent *huba* (viz tabulka 7) a celkový počet výskytů těchto jednotek činí pouze 13 výsledků.⁴⁹

- **je to o hubu**

příklad: *Vibrace se stupňovaly, až mi přišla motorka neříditebná. Už to bylo o hubu a nechtěl jsem se někde rozmlátit.* (Právo)

- **pečení holubi lítají do huby**

příklad: *Prej mu Klaus zatajil nějakou zprávu Mezinárodního měnového fondu, kterou kdyby byl bejval znal, tak to všechno vypadalo úplně jinak, celej balíček jedna by byl z gruntu jinej a pečený holubi by nám rázem lítali do huby.* (Fendrych, Martin – Jako pták na drátě)

- **jde o hubu**

příklad: *Na koloběžce Xootr jsem křížoval Manhattanem a šmíroval podivíny. Posloužil mně k tomu drobný, čerstvě zakoupený foťák Cyber-shot. Fotil jsem za jízdy z boku, v parcích, na nárožích, v davu. Za úsměv, za dolar, někdy šlo o hubu.* (Literární noviny)

⁴⁹ Domníváme se, že v mluvených korpusech by mohl být výsledek uspokojivější, neboť jde o výraz expresivní, jenž bývá spojován s negativními konotacemi.

4.4 Shrnutí

Frazémy s komponentem *huba* se v korpusu *syn2015_fr* užívají nejčastěji ve smyslu:

1. pokud chce mluvčí vyjádřit, že je něco nebezpečné:

a) *je to o hubu* – NČLT uvádí vedle frazému „*je to o hubu*“ i ekvivalent „*je to o dršku*“ se stejným výkladem jako my (NČLT, 2000, s. 56). SČFI nabízí větný frazém „*To je vo hubu/dršku.*“ ve významu „hodnocení situace/akce/rozhodnutí, které je krajně riskantní“ (SČFI4, 2009, s. 313).

V korpusu se objevovala i varianta s protetickým „v“, tedy „*je to vo hubu*“.⁵⁰

b) *jde o hubu*⁵¹ – toto spojení jsme ve slovníku E. Mrhačové nenalezli. SČFI uvádí větný frazém „*De/jde (při tom / tam) vo hubu.*“, ve výkladu významu se opět shodujeme (SČFI4, 2009, s. 313).

2. získání něčeho bez práce či námahy (*pečení holubi lítají do huby*).

Ve slovníku NČLT autorka nabízí paremiologický útvar „*Pečení holubi nelétají do huby/úst.*“ s vysvětlením, že „bez vlastního přičinění člověk nemůže očekávat úspěch“ (NČLT, 2000, s. 60). V SČFI jsme následující větné FJ našli pod heslem „*holub*“ (SČFI4, 2009, s. 291), a to ve dvou variantách:

a) „*Lítaj/padaj/lítají tam pečený/pečení holubi (rovnou) do huby.*“
nebo „*Pečený/pečení holubi mu lítaj/padaj/lítají do huby.*“

b) „*Nikde nelítaj/nepadaj pečený holubi do huby!*“

V obou slovnících jsme se tedy setkali s „pozitivní“ verzí FJ, kdy je smyslem to, že člověk získá něco bez minimálního úsilí (v tomto významu se frazém vyskytoval i v korpusu). V Čermákově slovníku jsme jej však našli i ve smyslu „negativním“, tedy jako varování či výsměch tomu, že si někdo myslí, že bez práce bude mít výdělek.

⁵⁰ Například: *To teda klouže, že je to vo hubu.* (Murakami, Haruki – Kafka na pobřeží – překlad Jurkovič, Tomáš)

⁵¹ Pro zajímavost opět připojujeme příklad, na němž chceme poukázat, jak by mohla vypadat aktualizace frazému. Jde o rozšíření frazému o výrazy *hlava* a *hrud'*. Nicméně se jedná o ojedinělý případ, jenž se v korpusu dále nevyskytoval. Příklad: *Jen zde byl prostor pro tvorbu artefaktů, od nožičků po nástěnné obrazy, jen zde je místo pro nejlidštější vlastnost, humor, vznikající v oněch chvílích, kdy nešlo o hubu či hlavu a hrud'.* (Holub, Miroslav – O příčinách porušení a zkázy těl lidských)

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	je to o hubu	4
2	pečení holubi lítají do huby	4
3	jde o hubu	3
4	někomu se práší od huby	1
5	jde pára od huby	1

Tabulka 7 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem huba (zdroj: ČNK, syn2015_fr)

5 Frazeologické jednotky s komponentem ústa

5.1 Korpus *syn_v6*

Ve slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* nalezneme celkem 48 FJ obsahujících ve své centrální části komponent *ústa*. Vyhledáváním tohoto bázevého slova v korpusu *syn_v6* jsme získali celkový počet 10574 výskytů, které se dělí mezi 71 FJ. Nejčastěji se v něm objevuje frazém „*vložit do úst*“, další frazémy v pořadí i s hodnotami jsou zaneseny v tabulce 8.

U frazému „*vložit do úst*“ je nutné se hned na začátku pozastavit, neboť v korpusu se opět častokrát vyskytuje ve svém doslovném významu, a to pokud si člověk vloží do úst sousto/potravu,⁵² nebo dokonce i nějaký předmět.⁵³ V případě „*vkládání potravy do úst*“ by se podle nás dalo polemizovat nad tím, zdali by již tento celek nešlo považovat za frazém. Přikláníme se však k názorům E. Mrhačové a F. Čermáka, kteří do svých slovníků frazém s podobným významem nezařazují. V následujícím příkladu uvádíme FJ „*vložit do úst*“ s takovým významem, s jakým se objevuje ve slovnících obou zmiňovaných autorů, a to ve smyslu „*přířknout někomu slova, která neřekl*“ (NČLT, 2000, s. 179). U frazému „*vkládat do úst*“, jenž stojí na třetím místě v tabulce, dochází ke stejné situaci jako u předchozí frazeologické jednotky.⁵⁴ V „*příkladové části*“, která následuje za tímto textem, opět uvedeme FJ se stejným významem, jako nabízí oba autoři slovníků.

S větným výrazem „*mít plná ústa*“ jsme se v korpusu rovněž v několika případech setkali v jeho doslovném významu (tedy mít plná ústa nějakého jídla). Nicméně hodnota výskytů FJ v původním významu není již početně tak výrazná jako u předchozích dvou jednotek.

- **vložit do úst**

příklad: *Tento překlad řeči rozumění do prořízlejší řeči soudu přináší "badateli" tu (potměšilou) výhodu, že je za vyneseny kritický soud jaksi zbaven*

⁵² Příklad: *Pokaždé, když se vyskytne nějaký problém (propuštění z práce, ztráta člena rodiny, onemocnění dítěte, rozvod), je jednou z možných kompenzací, umožňující požitkem se znovu vyrovnat s nedobrovolným utrpením, vložit něco do úst, jakýsi ústní kompenzační reflex, lék proti frustraci.* (Guérineau, Bertrand – Jak nehubnout hloupě – překlad Horáčková, Kateřina).

⁵³ Příklad: *Revolver si zřejmě vložil do úst a vystřelil. Smrtící zbraň našli kriminalisté u nohou zhroucené mrtvoly.* (Právo)

⁵⁴ Příklad: *Maso je podle zdejších zvyků tence rozklepáno a nakrájeno na sousta, která si místní strážníci do úst vkládají hůlkami.* (Magazín Víkend DNES)

odpovědnosti – soud je přece vložen do úst už jakémusi dalšímu, jinému mluvčímu. (Lidové noviny)

- **vypustit z úst**

příklad: Konec této vlády tak je, když nic jiného, alespoň pěkným poučením o tom, že vypustit z úst lze na první pohled beztrestně téměř cokoliv, ale ono nás to vždy nakonec dožene. (Mladá fronta DNES)

- **vkładat do úst**

příklad: A taky že jí nebudu vkládat do úst slova, která by ona nikdy neřekla. (Vlasta)

- **s otevřenými ústy**

příklad: Uličkami starého města procházel slon. Skutečný, velký, živý slon. Reklama na cirkus, který přijel do města. Mirek na něj zíral s otevřenými ústy. (Kuřák, Jaroslav – Nahé povídky)

- **mít plná ústa**

příklad: Místopředsedkyně zelených Kateřina Jacques (38) se naprosto neskutečně ztrapnila v televizi před celým národem (ačkoli měla vždycky plná ústa ekologie, netuší, co je biomasa) a tak raději odešla do ústraní, kde Martinu Bursíkovi (50) porodila mimino. (Blesk magazín)

- **od úst k ústům**

příklad: Zmizel, než si pro něho stačili přijít z neklidového. Zpráva, která se žene léčebnou od úst k ústům jako povodeň. (John, Radek – Memento)

- **na půl úst**

příklad: Jenny nechtěla být nezdvořilá, ale na půl úst zamlela cosi o tom, že sestru člověk může podle jejího mínění dělat všude, samozřejmě nevěděla, že už sestrou nikdy nebude. (Irving, John – Svět podle Garpa – překlad Nenadál, Radoslav)

- **žít z ruky do úst**

příklad: Jsme příspěvková organizace, která žije z ruky do úst. Provozujeme v obci jediné sportoviště, nikdo nám nedá navíc korunu, ani na radnici nemáme velkou podporu, dokonce nám odmítli příspěvek na kácení. (Právo)

- **brát si do úst**

příklad: *Tak trochu stále čekám, kdy se mi kvůli této epizodě ozvou nějakí Singerovi potomci, proč že si jejich rodinu беру do úst a dělám z ní vedlejší postavy knihy.* (Víkend HN)

- **držet ústa a krok**

příklad: *Tak jen na úvod – to byla doba, kdy žena byla totální nula. Jen držela ústa a krok.* (Marianne)

5.2 Shrnutí

Bázového slova *ústa* je v korpusu *syn_v6* nejčastěji užíváno ve smyslu:

1. připsat někomu autorství nějakého výroku, který neřekl (*vložit do úst, vkládat do úst*).

Smysl, jež E. Mrhačová připisuje této FJ, jsme již zmiňovali na začátku této kapitoly. Podle F. Čermáka význam tohoto frazému spočívá v tom, pokud „připíšeme něco někomu a vymyslíme si tak jeho autorství; nebo pokud prezentujeme, uvedeme něco skrze někoho“ (SČFI3, 2009, s. 857). Oba autoři uvádí ve slovnících variantu se slovesem *vložit* i *vkládat*.

2. něco říct (často bez rozmyslu); častokrát s negativním dopadem na mluvčího (*vypustit z úst*). V korpusu jsme zaznamenali častý výskyt v záporné podobě.⁵⁵

E. Mrhačová uvádí FJ „*vypustit něco z úst/huby*“ s vysvětlením, že se používá, pokud mluvíme „o někom, kdo řekl něco nepatřičného nebo opovážlivého, čeho bude později litovat“ (NČLT, 2000, s. 59). F. Čermák nabízí frazém v tomtéž znění s tímtež významem.

3. být udiven či v šoku (*s otevřenými ústy*).

Ve slovníku NČLT je uveden frazém „*s otevřenými ústy/s ústy dokořán (zústat stát)/něco/někoho pozorovat/někoho poslouchat*“⁵⁶ s vysvětlením: „zarazit se a ohromeně, v němém úžasu stát, zírat nebo poslouchat“⁵⁷ (NČLT, 2000, s. 58). Slovník SČFI pojednává o FJ „*s otevřenými ústy; s otevřenou pusou/hubou/papulou*“ (SČFI2, 2009, s. 373).

⁵⁵ Například: *Byla to vraždicí komanda – eskadry smrti, jestli chcete. To je nejpřesnější označení, které pochopitelně nikdy nevypustíme z úst.* (Ludlum, Robert – Bourneův mýtus – překlad Havlen, Michael)

⁵⁶ Pro srovnání autorka uvádí FJ „*s vytřeštěnými/vyvalenými očima*“.

⁵⁷ Opět pro srovnání „*stát jako opařený/přikovaný*“.

4. mít (hloupé) řeči; protiřečit si; něco říkat (mravně o tom jiné poučovat), ale ve skutečnosti dělat opak (*mít plná ústa*).

Autorka slovníku NČLT nabízí FJ „*mít plná ústa něčeho/plnou hubu něčeho*“ s významem „žvanit, planě mluvit, vyznávat něco jen slovně a neřídit se tím“ (NČLT, 2000, s. 57). Autor slovníku SČFI píše o frazémeh „*mít něčeho/někoho plnou hubu/plná ústa*“ a „*mít plnou hubu řečí*“ s významem „planě mluvit, žvanit, okázale něco slibovat (ale neplnit)“ (SČFI3, 2009, s. 226).

5. pokud se nějaká zpráva (i poplašná) velmi rychle šíří mezi lidmi (*od úst k ústům*).

E. Mrhačová do slovníku zařazuje slovesný frazém „*od úst k ústům jít/kolovat/letět/nést se*“ a k významu se vyjadřuje následovně: „o zprávě nebo pomluvě, která se rychle šíří ústním podáním“ (NČLT, 2000, s. 178). Čermák tento frazém řadí k neslovesným.

6. záměrně mluvit potichu nebo nesrozumitelně (*na půl úst*).

Mrhačová uvádí následující varianty: „*na půl úst/huby mluvit/odpovídat/zdravit*“ s totožným významem jako my a rozšiřuje ho ještě o „mluvit neochotně“ (NČLT, 2000, s. 177). F. Čermák slovníkové heslo zpracovává stejným způsobem a navíc nabízí vysvětlení, že takový způsob vyjadřování může být „projevem lenosti, spěchu, povýšenosti vůči adresátovi“ (SČFI2, 2009, s. 373). Ze své zkušenosti nejvíce známe a nejčastěji se setkáváme s variantou frazému „*na půl huby*“, a to zejména ve spojení se slovesem *zdravit*.

7. žít v chudobě, takzvaně od výplaty k výplatě (*žít z ruky do úst*).

Mrhačová navrhuje ještě variantu „*žít z ruky do huby*“ ve smyslu „žít velmi nuzně; ze dne na den“ (NČLT, 2000, s. 179). Čermák podobný frazém neuvádí.

8. pomlouvat někoho (*brát si do úst*).

E. Mrhačová nabízí pouze frazém „*brát si/vzít si někoho do huby*“⁵⁸ (NČLT, 2000, s. 55). F. Čermák uvádí rovněž jen tento frazém s totožným významem jako my. Variantu se spojením „*do úst*“ by tedy šlo považovat za aktualizaci frazému.

⁵⁸ Pro srovnání uvádí frazém „*otírat si o někoho hubu*“.

9. dělat, co je člověku nakázáno a neodporovat (*držet ústa a krok*).

Slovník NČLT obsahuje pouze frazém „*držet hubu (a krok)*“ a v řadě synonymických výrazů⁵⁹, jež lze podle autorky za komponent „*huba*“ dosadit, se nenachází substantivum „*ústa*“ (NČLT, 2000, s. 141). SČFI se zaměřuje na frazém ve stejném znění (věnovali jsme se tomu v praktické části této práce, v podkapitole 4.2). FJ „*držet ústa a krok*“ by tedy bylo možné klasifikovat jako aktualizaci frazému „*držet hubu a krok*“.

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	vložit do úst	1767
2	vypustit z úst	1428
3	vkládat do úst	1079
4	s otevřenými ústy	982
5	mít plná ústa	568
6	od úst k ústům	428
7	na půl úst	325
8	žít z ruky do úst	297
9	brát si do úst	268
10	držet ústa a krok	208

Tabulka 8 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem ústa (zdroj: ČNK, syn_v6)

5.3 Korpus *syn2015_fr*

Dalším překvapivým zjištěním je, že korpus *syn2015_fr* našel po úpravě zadávaného dotazu pouze 1 frazém obsahující komponent *ústa*, a to „*vyschlo někomu v ústech*.“ Počet realizací této FJ činí 52. Oproti tomu (jak už jsme uvedli) ve slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* nalezneme takových FJ celkem 48.

Příklad z korpusu:

- **vyschlo někomu v ústech**

příklad: *Řeka se vlekla líně mezi břehy. Hlína i písčité pláže vydechovaly nastřádané teplo, které dusilo. Košile se lepila na záda, v ústech mu vyschlo.* (Neuwirth, Štěpán – Povídky od loveckého krbu)

⁵⁹ klapačku, klapajznu, papulu, pusu, pysk, tlamu, tlamajznu, zobák

Ve výše zmiňovaném slovníku se tento frazém vůbec neobjevuje. V Čermákově SČFI jsme našli větný frazém „*Vyschlo mi v ústech.*“ s významem „pocítil jsem v ústech sucho a dostal jsem žízeň; dostal jsem chuť se napít dobrého alkoholu“ (SČFI4, 2009, s. 929).

V korpusu *syn2015_fr* se frazém vyskytoval ve smyslu, kdy člověk pociťuje žízeň. Z naší jazykové zkušenosti tuto FJ známe ještě ve významu, když někomu „*vyschne v ústech*“ vlivem nějaké stresové situace, v korpusu ani ve slovnících jsme se s podobnou definicí nesetkali.

6 Frazeologické jednotky s komponentem nos

E. Mrhačová uvádí 47 FJ obsahujících ve své centrální části komponent *nos*. Korpus *syn_v6* vyhledal a automaticky označil 137 FJ s celkovým počtem 20525 výskytů. Níže uvádíme deset nejfrekventovanějších frazémů i s příklady, z tabulky 9 jsou patrné hodnoty výskytu.

Korpus *syn2015_fr* nenašel po zadání specifikovanějšího typu dotazu žádný frazém pojící se s tímto bázovým slovem, proto se nyní věnujeme pouze analýze dat poskytnutých korpusem *syn_v6*.

- **ohrnovat nos**

příklad: *Jsou lidé, kteří nad takovými filmy ohrnují nos. Chybí jim v nich poselství nebo něco takového. Ale já věřím, že právě tyhle filmy, pokud jsou dobře udělány, probouzejí v lidech pozitivní myšlení a odvalu pro všední den.* (Literární noviny)

- **vodit za nos**

příklad: *Libuše byl stále drzejší a Malý Alenáš uhoněnější. Libuše si z Malého Alenáše střílel, zvlášť když ten byl v ráži, utahoval si z něho, dělal si z něj dobrý den, vodil ho za nos, tahal za fusekli, převážel ho, vypaloval mu rybník...* (Vyskočil, Ivan – Malý Alenáš)

- **strkat nos**

příklad: *Podivná, ale co se týče pátrání skvěle sehraná dvojice postupně začne rozkrývat temnou rodinnou historii, jejíž účastníci by však byli mnohem raději, kdyby do ní nikdo nestrkal svůj zvědavý nos.* (Moje psychologie)

- **tahat za nos**

příklad: *Ta holka asi nepatří zrovna k nejslušnějším, když otěhotní v šestnácti, a teď ho tahá za nos povídačkami o vzdělání a univerzitě.* (Steel, Danielle – Dar – překlad Klas, Štěpán)

- **ohrnout nos**

příklad: *Eva najednou zvedla hlavu, podívala se na mě, trošku ohrnula nos a řekla: "Máte to tady docela pěkné, jenom vám tu chybí hodiny."* (Zábrana, Jan – Celý život 1)

- **chytit za nos**

příklad: *Snad se chytí za nos a polepší se a bude vozit mrňata už ne tři minuty, ale pět, jak se patří.* (Hofman, Ota – Pan Tau a tisíc zázraků)

- **utřít nos**

příklad: *Nájemníci, převážně horníci, utřeli nos, i když jim Bakala při privatizaci slíbil, že jim byty odprodá.* (Blesk)

- **nejít pod nos**

příklad: *"Ty nemáš rád psy?" zeptala se, když se vrátila. "Nevím, nikdy jsem nad tím nepřemýšlel, ale asi ne. Ten tvůj mi nějak nejde pod nos."* (Landsmann, Ivan – Fotr)

- **chytnout se za nos**

příklad: *Dokonce jsem dostal invalidní důchod, sedmnáct set korun. Slavii, kde jsem se zranil, to nezajímalo, ale novinář Láďa Ježek o mém osudu napsal článek, v Edenu se chytli za nos a nabídli mi funkci trenéra mládeže.* (Reflex)

- **orlí nos**

příklad: *"Může za to ten můj orlí nos po tátovi," svěřovala se své babičce. Dívka štíhlá jako proutek s velkýma hnědýma očima si vzala do hlavy, že za všechny trable jejího života, především za nedostatek nápadníků může příliš ostrý profil.* (Týdeník Květy)

6.1 Shrnutí

Bázového slova *nos* je v korpusu *syn_v6* nejčastěji užíváno ve spojitosti s následujícími významy:

1. pokud někdo dává najevo, že je nějaká věc nebo člověk pod jeho úroveň, chová se povýšeně (*ohrnovat nos, ohrnout nos*).

Ve slovníku NČLT jsme našli frazém „*ohrnovat/ohrnout nad něčím/někým nos*“⁶⁰ s významem „dívat se na někoho/něco přezíravě, pohrdlivě, spatra“ (NČLT, 2000, s. 98). Slovník SČFI nabízí stejný frazém s tímtéž významem.

⁶⁰ Pro srovnání nabízí autorka frazém „dívat se na někoho skrz prsty/přes rameno“.

2. říkat někomu nepravdu (z legrace, ze lsti), dělat si z někoho takzvaně „dobrý den“ (*vodit za nos, tahat za nos*).

E. Mrhačová uvádí oba výše jmenované frazémy,⁶¹ k významu se autorka vyjadřuje následovně: „klamat někoho, informovat jej nepravdivě; dělat si z něho blázna“ (NČLT, 2000, s. 100). F. Čermák nabízí rovněž obě FJ.

3. plést se do něčeho, do čeho člověku nic není nebo je to pro něj nebezpečné (*strkat nos*).

Slovník NČLT poskytuje tyto varianty: „*strkat/nestrkat do něčeho/všeho/někam (svůj) nos*“⁶² (NČLT, 2000, s. 99). F. Čermák nabízí variantu „*strkat nos do něčeho/všeho*“. Ke smyslu se vyjadřuje takto: „neoprávněně, všetečně nebo dotěrně se do něčeho plést, vměšovat (zvláště ve snaze se něco dozvědět, popřípadě to ovlivnit)“ (SČFI3, 2009, s. 469).

4. přiznat (si) svou chybu, stydět se za své chování (*chytit se za nos, chytnout se za nos*).

E. Mrhačová pracuje s FJ „*chytit se/potáhnout se za nos*“, význam uvádí ve shodě s námi (NČLT, 2000, s. 97). Ve slovníku SČFI jsme našli frazémy „*chytit se/chytnout se/popadnout se/vzít se za nos/rypák*“ (SČFI3, 2009, s. 466).

5. mít smůlu, nedospět k vytouženému cíli (*utřít nos*). Toto spojení se poměrně hojně vyskytovalo v doslovném významu, nikoli jako frazém.⁶³

E. Mrhačová uvádí frazém „*utřít nos/hubu*“ ve významu „nepochodit, přijít zkrátka, vyjít naprázdno,“ dále pak ještě FJ „*utřít někomu nos/hubu*“ ve smyslu „usadit někoho, dát mu co proto“ (NČLT, 2000, s. 99). F. Čermák ve svém slovníku zahrnuje FJ „*utřít hubu/ústa/nos*“ ve významu „nedostat, nezískat nic, popřípadě být o všechno ošizen“ (SČFI3, 2009, s. 231).

6. nemít něco/někoho v oblibě; nemít něco rád; nechtít určitou věc dělat nebo se s určitými lidmi setkat (*nejít pod nos*).

E. Mrhačová píše ve svém slovníku o frazému „*nejde mu to pod nos/fousy*“ s vysvětlením: „nelíbí se mu to, nevoní mu to; není mu to po chuti/vhod“ (NČLT, 2000, s. 98). F. Čermák uvádí tentýž frazém s výkladem „nelíbit se někomu a nechtěně ho rozladovat nebo dráždit“ (SČFI3, 2009, s. 169).

⁶¹ Opět pro srovnání jsou navrženy FJ „*věšet někomu na nos bulíky // pověsit/věšet někomu něco na nos*“.

⁶² Pro srovnání „*strkat/nestrkat nos do cizího hrnce*“ nebo „*strkat/nestrkat do něčeho/všeho čumák/rypák/frňák/pazoury/pracky/prsty*“.

⁶³ Například: *Povídám a utřel jsem si hřbetem ruky nos a na ruce se objevila slizká černá čára.* (Hrabal, Bohumil – Pábení)

7. mít velký (špičatý/zahnutý) nos (*orlí nos*).

Mrhačová podobný frazém neuvádí. Podle Čermáka jde o „větší a nápadně zahnutý nos (připomínající tvarem zobák orla), o tzv. skobu“ (SČFI2, 2009, s. 213).

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	ohrnovat nos	2927
2	vodit za nos	1576
3	strkat nos	1426
4	tahat za nos	985
5	ohrnout nos	926
6	chytit se za nos	903
7	utřít nos	892
8	nejít pod nos	622
9	chytnout se za nos	571
10	orlí nos	476

Tabulka 9 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem nos (zdroj: ČNK, syn_v6)

7 Frazeologické jednotky s komponentem ucho

7.1 Korpus syn_v6

S bázovým slovem *ucho* se v korpusu *syn_v6* spojuje 151 FJ v celkovém počtu 24934 realizací. Slovník *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* jich oproti tomu uvádí 44. V korpusu se nejčastěji objevují FJ „*od ucha k uchu*“ a „*s odřenýma ušima*“. Dalších osm nejfrekventovanějších frazémů uvádíme níže i s příklady, číselné hodnoty výskytu všech FJ jsme zanesli do tabulky 10.

- **od ucha k uchu**

Toto spojení jsme v korpusu našli se dvěma významy, a to:

- a) *Zato naštěstí spolehlivě funguje jakási tichá pošta. Od ucha k uchu se nesou zprávy o tom, že tam či onde je k vidění a slyšení něco zajímavého.*
(Chatař & chalupář)
- b) *V Americe se každý směje od ucha k uchu a říká vám, jak jste super.*
(CITY LIFE)

- **s odřenýma ušima**

příklad: *Jejich následný verdikt ho jaksepatří zdrtil. Ocejchovali ho nejhorší známkou D, což znamenalo, že student FAMU sice s odřenýma ušima prospěl, ale nepostoupil do magisterského cyklu.* (Respekt)

- **nevěřit svým uším**

příklad: *"Za-kou-řit?" opakoval s pohrdavým údivem komorník, jako by nevěřil svým uším. "Zakouřit? Ne, tady se kouřit nesmí, a je vůbec trapné na to pomyslet."* (Dostojevskij, Fjodor Michajlovič – Idiot (1. část) – překlad Silbernáglová, Tereza)

- **nevěřit vlastním uším**

příklad: *Chlapec překvapením otevřel ústa a velmi nejistě pohlédl na paní Mooshabrovou. Jako by nevěřil vlastním uším. A pak se náhle a nečekané zeptal: „A proč vlastně ty myši trávíte?“* (Fuks, Ladislav – Myši Natálie Mooshabrové)

- **dostat za uši**

příklad: *Přes sto tisíc korun určených na výzkum bylo vyplýváno na jedné vysoké škole na platech uklízeček a na péči o zeleň, jinde za podobnou částku opravili výtahy a dalších darebností se dopustili na jiných kontrolovaných*

institucích. Za uši dostalo i ministerstvo školství, které to prý špatně hlídá.
(Hospodářské noviny)

- **s úsměvem od ucha k uchu**

příklad: *Když si herec chtěl koupit u stánku kávu, zjistil, že nemá drobné, jen slušný svazek bankovek. To ho ale vůbec nerozhodilo. S úsměvem od ucha k uchu vložil překvapenému prodáváči do ruky stodolarovku a odešel.* (Rytmus života)

- **slyšet na vlastní uši**

příklad: *Druhý nad tím, jaká je škoda, že nám nebylo dopřáno slyšet na vlastní uši tuto velkolepou ukázkou řečnického umění.* (Charvát, Petr – Zrození státu)

- **zacpat si uši**

příklad: *Při čekání před operačním sálem se Toníkovi zarývají něčí srdcervoucí vzlyky do mozku, jsou tak neodbytné, že nepomůže, ani když si zacpe uši dlaněmi.* (Rytířová, Helena – Jsem mrtvý, neplačte)

- **tahat za uši**

příklad: *Nedávno mi vyprávěl známý (PhDr.), jak při slavnostním vyhodnocování dětí za školní soutěže v jednom okrese se pedagogičtí poradci, představitelé města a učitelé před mikrofonem titulovali magistry a inženýry, až to tahalo za uši.* (Metro)

- **být až po uši**

příklad: *Bylo jaro a my klasický zamilovaný pár – vodili jsme se za ruce, líbali se pod rozkvetlými stromy, prostě idylka. Byla jsem šťastná a zamilovaná až po uši!* (Maminka)

7.2 Shrnutí

Bázového slova *ucho* je v korpusu *syn_v6* nejčastěji užíváno v následujících významech:

1. jak jsme naznačili již v úvodu této kapitoly, frazému „*od ucha k uchu*“ je v korpusu využito ve dvou významech, a to:
 - a) mít široký úsměv – tomuto významu se budeme podrobněji věnovat v bodě 5.

- b) pokud se nějaká (kontroverzní, poplašná nebo dříve tajná) zpráva velmi rychle šíří mezi lidmi – Mrhačová ani Čermák frazém s takovýmto významem neuvádějí. Vnímáme jej jako aktualizaci, neboť v podkapitole 5.2 jsme analyzovali FJ „*od úst k ústům*“ s totožným významem. Rozdílem však je, že druhou jmenovanou jednotku ve svých slovnících oba autoři zahrnují.
2. zvládnout nějaký úkol, zkoušku či test s velkými obtížemi a s ne příliš uspokojivým výsledkem (např. získat jen hraniční body úspěšnosti), lidově řečeno něco splnit „*jen tak tak*“ (s *odřenýma ušima*).
- Mrhačová píše o frazému „*s odřenýma ušima projít/prolézt/udělat zkoušku*“, k němuž dodává, že se zpravidla užívá ve spojitosti se školním prostředím a znamená „absolvovat něco (zpravidla jde o školu nebo zkoušku) jen s obtížemi“ (NČLT, 2000, s. 175). Čermák uvádí také FJ „*projít/prolézt s odřenýma ušima*“ s vysvětlením „dokázat, absolvovat něco jen s krajními obtížemi“, jde podle něj zpravidla o žáka či studenta (SČFI3, 2009, s. 839).
3. být v šoku z nějaké informace a nechtít jí (u)věřit (*nevěřit svým uším, nevěřit vlastním uším*).
- Slovník NČLT pracuje s frazémy „*nevěřit svým uším*“, „*nemoci uvěřit svým uším*“ a „*sotva věřit svým uším*“ s významem „nemoci uvěřit slyšenému“ (NČLT, 2000, s. 174). Čermák zařadil do svého slovníku frazém „*nemoci (u)věřit/nevěřit/sotva věřit svému sluchu/svých uším*“ (SČFI3, 2009, s. 736).
4. být potrestán (*dostat za uši*).⁶⁴
- Ve slovníku NČLT jsme našli dva frazémy s podobným významem (NČLT, 2000, s. 173):
- a) „*dostat po uších/nose; dostat přes paprče/pazoury/prsty*“ – Mrhačová se ke smyslu této FJ vyjadřuje následovně: „být zastaven ve svém chybném konání; být zpražen; dostat za vyučenou.“
- b) „*dostat přes ucho/uši/za ucho*“ – zde autorka uvádí, že frazém má popisovat situaci, kdy zpravidla dítě dostane od rodiče malý pohravek.

⁶⁴ Pro zajímavost uvádíme ještě jeden příklad z korpusu, na němž chceme ukázat, jakým způsobem někteří uživatelé jazyka s tímto frazémem pracují. Klasifikujeme jej jako aktualizaci, ale je potřeba zohlednit to, že jde opět o ojedinělý výskyt. Příklad: *Tohle se vážně povedlo. A ten zvuk! Do provozu model Sport tak jako tak nemůže, takže nic nebrání tomu, aby naše uši dostaly pořádně za uši. Všechny tři tlumiče zachytávající decibely motoru mají padáka a od válců vedou k zádi jen prázdné trubky. To je rachot!* (Svět motorů)

Slovník SČFI obsahuje FJ „*dostat za ucho/uši*“ a „*dát někomu za/přes ucho*“, autor slovníku píše, že jde o to, když „dá (obvykle) rodič dítěti pohlavek, slabší ránu a tím jej potrestá“ (SČFI3, 2009, s. 837).

Je zřejmé, že F. Čermák (a zčásti i E. Mrhačová) ve svém slovníku pracuje se spojením významu analyzované FJ pouze s fyzickým trestem. My však známe ještě jiný význam ve spojitosti s touto FJ, kdy nejde o fyzický trest, ale spíše o pokárání, výhrůžku ale dokonce i prohru atd. Pracuje se tak spíše s obrazným (přeneseným) významem. V korpusu se tato FJ vyskytovala spíše ve významu, který naznačujeme my.

5. mít široký, vřelý, příjemný úsměv (*s úsměvem od ucha k uchu*).

Mrhačová uvádí FJ „*mít pusu/úsměv od ucha k uchu*“ a „*smát se od ucha k uchu*“⁶⁵ s vysvětlením „smát se široce rozevřenými ústy; smát se na celé kolo“ (NČLT, 2000, s. 174). Čermák nabízí varianty „*mít hubu/pusu/ústa od ucha k uchu*“ a píše, že se tento frazém uvádí ve spojitosti s člověkem, jenž „se usmívá ze široka a upřímně, srdečně“ (SČFI3, 2009, s. 225).

6. být přímým svědkem něčeho; zdůrazňovat, že jde o informaci, jejíž pravdivost je potvrzená tím, že mluvčí byl přímým svědkem při jejím vyřčení (*slyšet na vlastní uši*). Smysl tohoto frazému lze srovnávat s významem FJ „*vidět na vlastní oči*“, jíž jsme se věnovali v podkapitole 3.2.

Slovník NČLT uvádí FJ „*na vlastní uši něco slyšet*“ a ke smyslu se autorka vyjadřuje následujícím způsobem: „slyšet něco osobně a moct to proto potvrdit“ (NČLT, 2000, s. 174). Význam tohoto frazému formuluje obdobně i F. Čermák a předkládá čtenáři FJ „*slyšet něco na vlastní uši*“. Podle něj jde obvykle o „ujištění v kontrastu k nedůvěřivosti druhého“ (SČFI3, 2009, s. 839).

7. pokud si člověk přikryje uši rukama, aby nemohl slyšet nějaký nepříjemný zvuk, ale i nežádoucí informaci (*zacpat si uši*).

E. Mrhačová popisuje tento frazém jako gesto, při němž si člověk zakryje uši, aby „demonstroval svou neochotu něco poslouchat,“ zároveň však píše, že může jít i o to, že daná osoba prostě jen nechce něco slyšet. Nabízí varianty „*zacpat/zacpávat si uši*“ (NČLT, 2000, s. 175). Stejně je tomu tak i ve slovníku SČFI.

⁶⁵ Autorka nabízí další varianty frazému: „*mít hubu/papulu/ústa od ucha k uchu*“.

8. pokud je člověku nepříjemný nějaký zvuk či něčí hlas nebo (falešný) zpěv (*tahat za uši*).

Mrhačová takový frazém neuvádí. Čermák nabízí FJ „*tahat (někoho) za uši*“ (SČFI3, 2009, s. 839). Dále uvádí větný frazém „*Tahá to za uši.*“ (SČFI4, 2009, s. 919). Oběma FJ příkládá stejný význam jako my.

9. být v něčem zainteresován ve velké míře; být něčím negativně ovlivňován ve velké míře (*být až po uši*).⁶⁶

Ačkoli my jsme se nejčastěji setkali se spojením „*být zamilován až po uši*“, korpus nám nabídl mnoho dalších možných spojení: *být až po uši „v něčem“* (v problému/situaci⁶⁷, případu⁶⁸, maléru⁶⁹, boji o záchranu⁷⁰, dluzích⁷¹); *být v něčem namočený až po uši*⁷²; *být zabouchlý až po uši*⁷³; *být až po uši zahrabaný v něčem*⁷⁴; *být až po uši zavalen prací*⁷⁵; *být zaláskován až po uši*⁷⁶; *být zachumlaný až po uši*⁷⁷.

E. Mrhačová ve svém slovníku nabízí řadu variant tohoto frazému „*být v něčem (namočený) // být zadlužený // zadlužit se // vězet v něčem/dluzích // spadnout do něčeho po uši/po krk*“ s významem „dostat se do velice nepříjemné situace (např. být zadlužený), být v něčem zapletený.“ Dále uvádí FJ „*být zamilovaný*“

⁶⁶ K našemu návrhu významu je potřeba přistupovat poněkud s rezervou, jelikož je u této FJ obtížné stanovit jednoznačný význam. Smysl tohoto frazému totiž závisí na tom, jaké výrazy stojí za slovesem *být* či za substantivem *uši*. Korpus však vyhodnotil jako frazém spojení „*být až po uši*“ bez ohledu na další výrazy následující za nějakým z jeho komponentů.

⁶⁷ Například: *Vlny běženců mezitím zesílily natolik, že jsme až po uši v problému všichni.* (E15)

⁶⁸ Například: *Dark a Mort jsou policajti. Dark je drsněj, Mort zase divnej. A zrovna teď jsou až po uši ve velkém případě, týkajícím se ilegálních přistěhovalců.* (DVDMAG)

⁶⁹ Například: *V dálce uviděl v zářivém výbuchu plamenů a dýmu letadlo, které se roztránilo o skály. Cítil se mizerně. Uvědomoval si, že jsou až po uši v maléru.* (Kessler, Leo – Orlové smrti – překlad Prokop, Josef)

⁷⁰ Například: *Už jsme v boji o záchranu až po uši. Trápíme se střelecky, góly nám dává jen druhá lajna Jindry Hublíka, ostatním se nedaří.* (Deníky Moravia)

⁷¹ Například: *Tvrdil, že během svých oxfordských studentských let jenom pil a byl až po uši v dluzích.* (Lidové noviny)

⁷² Například: „*Jednoduše už musíme vyhrát, protože kdyby se to nepovedlo, tak už budeme namočení až po uši,*“ *uvědomuje si trenér Slovácka U19.* (Deníky Moravia)

⁷³ Například: *Zdá se, že je Leoš zabouchnutý až po uši! V ranním vysílání na Evropě 2, které Mareš denně moderuje, jí dokonce vyznával lásku před celým národem.* (Aha! neděle)

⁷⁴ Například: „*Jo? No, já vždycky chtěla pracovat v noci, o víkendech a o svátcích a být pokud možno až po uši zahrabaná ve starostech s mrtvolama. Ted' mám velkou šanci.*“ (Hoag, Tami – Popel popelu – překlad Michnová, Drahomíra)

⁷⁵ Například: *Harvey potřebuje tvou pomoc, jsme až po uši zavaleni prací.* (Steel, Danielle – Palomino – překlad Benešová, Šárka)

⁷⁶ Například: *Randí totiž se sympatickým hokejistou Jiřím Jelínkem a prý je zaláskovaná až po uši!* (Rytmus života)

⁷⁷ Například: *Nakláněl nás silící vítr a křižovali jsme po proudu řeky, jak nás hnala odlivová vlna. Byli jsme zachumlaní až po uši do posledního kousičku šatů, jež jsme měli na palubě.* (Fagan, Brian – Malá doba ledová – překlad Vereš, Pavel)

až po uši // zamilovat se až po uši“ s významem „být velmi zamilovaný“ (NČLT, 2000, s. 172–173). SČFI rovněž obsahuje řadu frazémů: „*být/bejt/vězet v tom/něčem až po uši*“ s významem „být do něčeho plně zapletený a nést, mít za to vinu“; dále „*být zadlužený/bejt zadluženej až po uši*“ a „*být zamilovaný/bejt zamilovanej až po uši*“ s totožným významem jako předchozí autorka (SČFI3, 2009, s. 837–838).

Frazémy „*být zabouchlý až po uši*“; „*být až po uši zahrabaný v něčem*“; „*být až po uši zavalen prací*“; „*být zaláskován až po uši*“ a „*být zachumláný až po uši*“ bychom mohli považovat za aktualizace, neboť je ani jeden z autorů nezahrnul do svých slovníků.

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	od ucha k uchu	3196
2	s odřenýma ušima	2095
3	nevěřit svým uším	942
4	nevěřit vlastním uším	888
5	dostat za uši	871
6	s úsměvem od ucha k uchu	742
7	slyšet na vlastní uši	697
8	zacpat si uši	662
9	tahat za uši	630
10	být až po uši	613

Tabulka 10 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem ucho (zdroj: ČNK, syn_v6)

7.3 Korpus *syn2015_fr*

Korpus *syn2015_fr* vyhledal a označil 6 FJ obsahujících komponent *ucho*. Seznamu vytvořenému korpusem *syn2015_fr* dominují frazémy „*zvoní někomu v uších*“ a „*hučí někomu v uších*“, vyskytují se v 56 realizacích. S velkým početním rozdílem je následují frazémy „*stěny mají uši*“ a „*zdi mají uši*“ (viz tabulka 11).

- **zvoní někomu v uších**

příklad: *Řekla „Bylo,“ Gabriel si to nyní zcela jasně vybavil, nejen zvuk, ale i překvapivě vážný výraz Mariiny tváře. „Bylo“ zvonilo Gabrielovi v uších jako*

zvony za nedělního poledne ve vylidněném italském městečku, do jehož bílých zdí praží letní slunce. (Bažant, Jan – Knihovna)

- **hučí někomu v uších**

příklad: *Hučelo mi v uších a v očích to škubalo. Dneska už tělo nepotřebuju. Zejtra, zase zejtra, opakoval jsem si, únava otázky přebila, neměl jsem sílu se bát toho, jak všechno dopadne.* (Chochola, Václav – Jako vrána na Beckhama)

- **stěny mají uši**

příklad: *„Děláš...velkou...chybu...“ pokoušela se říct. „Vážně?“ Samuel se z jejích rtů přesunul na krk. „Stěny tu prý mají uši. Tak doufám, že nemají oči.“* (Kalenda, František – Ordál)

- **zdi mají uši**

příklad: *Nádasdy prudce zvedl ruce, aby zarazil tok jejích myšlenek. „I zdi mají uši, paní!“ zašeptal a důvěrně se k ní sklonil.* (Švecová, Jana – Zrození bestie)

7.4 Shrnutí

Komponent *ucho* se v korpusu *syn2015_fr* ve FJ nejčastěji uplatňuje ve smyslu:

1. pokud má někdo (vlivem nemoci, nevolnosti, únavy) nepříjemný pocit/slyší nepříjemný zvuk v uších a tuto situaci doprovází problémy se sluchem:
 - a) *zvoní někomu v uších* – F. Čermák v tomto smyslu uvádí větný frazém „*Zvoní mi v uších.*“ (SČFI4, 2009, s. 920).
 - b) *hučí někomu v uších* – my tento frazém vnímáme ještě v jednom možném významu, a to pokud má někdo dojem, že ho nějaký člověk pomlouvá, totéž tvrzení jsme našli i ve slovníku F. Čermáka, avšak spojené s větnou frazeologickou jednotkou „*Zvoní mi v uších.*“ Větný frazém „*Hučí mi v uších.*“ autor spojuje pouze s významem nepříjemného fyzického pocitu v uších (SČFI4, 2009, s. 919).
E. Mrhačová ve svém slovníku nenabízí ani variantu a) nebo b).

2. varování, aby si mluvčí dával pozor na to, co říká, aby jej neslyšela třetí (nežádoucí) osoba:

a) *stěny mají uši*.⁷⁸

b) *zdi mají uši*.

E. Mrhačová uvádí paremiologickou jednotku „*I stěny mají uši*.“ v totožném výkladu jako my, tedy jako „varování před možným zneužitím informací“ (NČLT, 2000, s. 176). Substantivum *zdi* se v jejím podání nenachází. F. Čermák tento frazém zařazuje pod heslo „*zed*“ a předkládá nám větnou FJ „*I zdi/stěny (tu) mají uši*.“ (SČFI4, 2009, s. 1018).

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	zvoní někomu v uších	30
2	hučí někomu v uších	26
3	stěny mají uši	5
4	zdi mají uši	4
5	až se někomu dělají boule za ušima	2
6	doneslo se k jeho uším	2

Tabulka 11 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem ucho (zdroj: ČNK, syn2015_fr)

⁷⁸ V korpusu nás zaujala aktualizace frazému „*stěny mají uši*“ o jeho rozšíření dovětkem „*tak doufám, že nemají oči*“, jde však o ojedinělý výskyt, který se už dále neobjevoval.

8 Frazeologické jednotky s komponentem jazyk

8.1 Korpus *syn_v6*

Slovník *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* nám nabízí 41 frazémů obsahujících komponent *jazyk*. Vyhledáváním tohoto výrazu v korpusu *syn_v6* jsme získali následující data – korpus nám poskytl celkem 126 frazémů, jež se vyskytují ve 37 130 realizacích.

Nejčastěji se objevovalo spojení „*sněhový jazyk*“ s 6667 výskyty, na druhém a třetím místě stojí s dvoutisícovou ztrátou frazémy „*rodný jazyk*“ a „*mateřský jazyk*“. Dalších 7 nejfrekventovanějších FJ jsme zanesli i s hodnotami do tabulky 12. Za povšimnutí stojí fakt, že na prvních pěti pozicích tabulky se umístily neslovesné frazémy, jejichž výskyt byl doposud v této kvalifikační práci spíše ojedinělý.

Dalším zajímavým poznatkem je, že spojení „*sněhový jazyk*“ se v 6655 případech objevilo v publicistických textech, osmkrát v oborové literatuře a jen čtyřikrát v beletrii. Důvodem by podle nás mohlo být časté užití této jednotky ve zpravodajství, konkrétně v oblasti meteorologie jako varování „*před tvorbou sněhových jazyků*“.⁷⁹ Ostatní analyzované frazémy už se v próze vyskytovaly v řádech stovek či desítek.

Nicméně spojení „*sněhový jazyk*“ považujeme za obrazné pojmenování. Naši premisu podporuje fakt, že ani jeden z autorů, z jejichž slovníků při této kvalifikační práci čerpáme, podobné spojení neuvádí.

U frazému „*jeden jazyk*“ jsme se v korpusu znovu setkali s nepřesnostmi plynoucími z automatického vyhledávání a označování jednotek, neboť ve většině případů označil spojení, jež nelze považovat za frazém. Častokrát se vyskytovalo ve smyslu „*mluvy/řeči vlastní příslušníkům určitého společenství jako nástroj dorozumění*“ (SSJČ, 2011).⁸⁰ Ve funkci frazému se tohoto spojení objevovalo spíše vzácně.

⁷⁹ A doporučení např. řidičům, aby přizpůsobili styl své jízdy vzhledem ke stavu vozovky. Význam tohoto spojení podle nás spočívá v popisu přírodního jevu, při němž je sníh navátý na pozemní komunikaci a vytváří tak závěj.

⁸⁰ Například: *Na druhou stranu se ve firmách neustále zvyšují požadavky. Jeden jazyk na velmi dobré úrovni je nezbytností.* (Mladá fronta DNES); další příklad: *Můj manžel je cizinec a pro takový obřad je zákonem nařízené, že musíte mít překladatele. Náš překladatel byl milý pán, ale tak nějak neuměl pořádně ani jeden jazyk, takže když překládal „berete si za manželku...“, celá ženichova strana osazenstva vyprskla smíchy. Nechápu, jak se to dá přeložit špatně, ba dokonce vtipně, ale stalo se.* (Lidové noviny)

- **rodný jazyk**

příklad: *Pavel Kříž znal historii této země jako historii své země vlastní; propůjčoval často slovo svého rodného jazyka jejím spisovatelům, tak aby znělo v jeho vlastní zemi co možná nejpřirozeněji. Měl v ní své přátele, s kterými mluvil jako rovný s rovným, bez jakéhokoli hiátu v myšlenkách a v citech.* (Čep, Jan – Polní tráva)

- **mateřský jazyk**

příklad: *Ve snu najednou bezpečně věděl, že to bylo přání profesorky přírodních věd a doktorky filozofie tety Anny, aby aspoň po smrti oslovila neznámé dědice, aby jim dala možnost seznámit se a uvědomit si, jak jsou si ve skutečnosti podobní, bez ohledu na mateřský jazyk a okolnosti, které je dočasně a bez jejich vůle obsadily do rolí nepřátel a uložily jim vlasteneckou povinnost jeden druhého nenávidět až po žalářování, mučení a zabití.* (Trefulka, Jan – Dědictví)

- **zlý jazyk**

příklad: *Jde nám o zachování maximální autenticity, a proto nechceme nic upravovat, říká Miloš Matěj. Zlé jazyky ovšem tvrdí, že památkářské pojetí, jež klade důraz na zachování původního stavu, je pro návštěvníky jednoduše málo atraktivní.* (Týden)

- **jeden jazyk**

příklad: *Bylo by divné, kdyby měli na všechno stejný názor a zcela určitě se lišili častěji, než bylo navenek vidět. Ale to je také určité umění, že dokážeme najít společnou řeč a mluvit jedním jazykem. O to se snaží každá politická strana.* (Lidové noviny)

- **zlí jazykové**

příklad: *Nezbedná koza nepatří k hospodě, ale je sousedovic. Zlí jazykové však tvrdí, že je podplacená hospodským, aby žrala turistům svačiny z tašek a batůžků, a zvýšila tak konzumaci podle jídelního lístku.* (Pátek Lidových novin)

- **mít na jazyku**

příklad: *„Koš dej do síně. Dostaneš oběd.“ Zuzanka měla na jazyku, že má navařeno, ale zvědavost byla silnější než nechut', plotna v kuchyni byla totiž studená.* (Legátová, Květa – Želary)

- **zlí jazykové tvrdí**

příklad: „*Jen jeden je však David Copperfield. Zatím všichni, kdo se ho pokusili kopírovat (a po technické stránce jejich vystoupení třeba nemělo chybu), si vylámali zuby.*“ *Zlí jazykové tvrdí, že existují dokonce lepší kouzelníci, ale on měl víc štěstí.* (Týdeník Květy)

- **vypláznout jazyk**

příklad: *Jako by je přivolali, jdou kolem děvčata. Nesou košík prádla na mandl. „Ahoj krávy!“ pozdraví je Tonda. Dvojčata na něj vypláznou jazyk a jdou dál.* (Svěrák, Zdeněk – Obecná škola)

- **držet jazyk za zuby**

příklad: *Dvakrát nebo třikrát v životě Poploch našel zbraň. Přinesl ji domů, vyčistil, přikázal ženě a dceři držet jazyk za zuby a schoval ji na půdě. Se zbraní nad hlavou se cítil bezpečněji.* (Tokarczuk, Olga – Denní dům, noční dům – překlad Vidlák, Petr)

8.2 Shrnutí

Komponentu *jazyk* je v korpusu *syn_v6* užíváno nejčastěji ve smyslu:

1. řeči, jíž si člověk osvojil jako dítě od rodičů (*rodný jazyk, mateřský jazyk*).
E. Mrhačová ve svém slovníku neuvádí ani jeden z frazémů. F. Čermák do svých publikací zahrnul oba – „*mateřský jazyk/mateřská řeč*“ s vysvětlením, že jde o „jazyk, kterému se uživatel naučil v raném dětství, zpravidla od své rodné matky.“ K frazému „*rodný jazyk*“ nabízí synonymní frazém „*rodná řeč*“, k jehož významu se vyjadřuje následovně: „řeč, jazyk národního společenství, k němuž člověk přísluší“ (SČFI2, 2009, s. 125–126).
2. vyjádření toho, že je výrok/myšlenka/názor nějakého mluvčího považován za „škarohlídský“, pesimistický, nepřejícný (*zlý jazyk, zlí jazykové, zlí jazykové tvrdí*).⁸¹

Slovník NČLT obsahuje FJ „*zlí jazykové/zlé jazyky tvrdí/říkají*“ s obdobnou definicí jako my (NČLT, 2000, s. 65). SČFI zahrnuje nevětný frazém „*zlé jazyky/zlí jazykové*“ s vysvětlením, že jde o „lidi, kteří se zlovolným nebo

⁸¹ S automaticky vyhledanými a označenými výsledky u FJ „*zlý jazyk*“ a „*zlí jazykové*“ se ve většině případů spojuje verbum *tvrdit*. Takové případy by tak podle nás bylo možné v korpusu sloučit spolu s třetím vyhledaným frazémem „*zlí jazykové tvrdí*“ pod jedno „heslo“.

popřípadě jen škodolibým úmyslem sledují jiné a šíří o nich pomluvy popřípadě nepříjemnou pravdu“ (SČFI2, 2009, s. 126). Dále pak autor nabízí větný frazém „*Zlé jazyky tvrdí, že...*“ a „*Zlí jazykové tvrdí, že...*“ a uvádí, že je jich v jazyce užíváno, pokud se něco „jízlivě, zlomyslně mezi lidmi říká; nebo se na něco kriticky poukazuje“ (SČFI4, 2009, s. 342).

3. dojít k souladu (*jeden jazyk*).

E. Mrhačová takový frazém neuvádí. F. Čermák píše o FJ „*společný/stejný/jeden jazyk*“ s vysvětlením, že jde o „vzájemnou dohodu, dorozumění, plnou shodu, jednotu v názorech“ (SČFI2, 2009, s. 126).

4. chtít něco říct, ale bát se slova vyřknout; nebo snažit se marně (obvykle ve spěchu) na něco (co mluvčí určitě ví) vzpomenout a mít pocit, že už brzy si rozpomene (*mít na jazyku*).

Mrhačová do svého slovníku zahrnuje FJ „*mít to/něco (už už) na jazyku*“ s následujícím výkladem: „vědět to, ale v danou chvíli si na to (za boha) nemoc vzpomenout“ (NČLT, 2000, s. 63). Čermák uvádí FJ „*mít to/něco na jazyku*“ a ke smyslu se vyjadřuje podobně jako předchozí autorka. Navíc dodává, že jde většinou o „momentální roztržitost člověka, který si zrovna nemůže na něco vzpomenout nebo si něco úplně vybavit“ (SČFI3, 2009, s. 251).

5. popisu gesta, pomocí něhož člověk vyjadřuje druhému neúctu či opovržení (*vypláznout jazyk*).

E. Mrhačová k tomuto frazému píše, že jde o „gesto vyjadřující v češtině rozpustilou škodolibost nebo vítězoslavný posměch“⁸² (NČLT, 2000, s. 65).

F. Čermák uvádí FJ „*vypláznout jazyk na někoho*“ s tímto vysvětlením: „vyjádřit někomu svůj ostentativní posměch a vítězoslavné triumfování, pohrdání.“ Doplnuje, že toto gesto pomocí jazyka provádí zpravidla dítě vůči druhému (SČFI3, 2009, s. 255).

Tato FJ se v několika případech v korpusu objevila ve svém doslovném významu, tedy pokud člověk ukazuje jazyk např. při lékařském vyšetření apod.⁸³

⁸² Pro srovnání uvádí FJ „*dělat/udělat na někoho dlouhý nos*“.

⁸³ Například: [...] *aby byl pacient osloven ve své mateřštině.* “Grimaud ho vzal za ruku a kolega německy řekl: „Pokud něco cítíš a slyšíš nás, zmáčkni ruku.“ Wendlinger reagoval a lehce stiskl. Pak ho vyzvali: „Ukaž jazyk, Karle. Vyplázni jazyk.“ (Mladá fronta DNES)

6. mlčet, nevyzradit nějaké tajemství (*držet jazyk za zuby*). Zaznamenali jsme, že tento frazém se v korpusu častokrát vyskytoval ve tvaru imperativu.

Ve slovníku NČLT jsme našli frazém „*držet/umět držet jazyk za zuby*“, autorka se k významu vyjadřuje následovně: „něco smlčet, nevyzradit; umět mlčet; mlčet jako hrob“ (NČLT, 2000, s. 62). Slovník SČFI uvádí frazém ve stejném znění jako v korpusu. Dále pak nabízí větné frazémy „*Drž jazyk za zuby/na uzdě.*“ a „*Dobře jazyk za zuby míti.*“ (SČFI4, 2009, s. 341).

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	sněhový jazyk	6667
2	rodný jazyk	4409
3	mateřský jazyk	4395
4	zlý jazyk	2488
5	jeden jazyk	1354
6	zlí jazykové	1322
7	mít na jazyku	1224
8	zlí jazykové tvrdí	1175
9	vypláznout jazyk	1109
10	držet jazyk za zuby	965

Tabulka 12 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem jazyk (zdroj: ČNK, syn_v6)

8.3 Korpus *syn2015_fr*

Korpus *syn2015_fr* vyhledal 7 FJ obsahujících bázové slovo *jazyk*. Na prvním místě se objevil s 27 výskyty frazém „*rozplývat se na jazyku.*“ Dalším v pořadí je „*plete se někomu jazyk*“ s desetibodovým rozdílem výskytu. Co do počtu příkladů se ještě výrazněji projevují 2 frazémy, a to „*co na srdci, to na jazyku*“ a „*rozvázal se někomu jazyk*“ (viz tabulka 13).

- **rozplývat se na jazyku**

příklad: *Nebo nejdražší osmnáctiměsíční prosciutto San Daniele za 110 korun. To je z trojice nejsladší a úplně se rozplývá na jazyku.* (Týden)

- **plete se někomu jazyk**

příklad: *Taky už se mu trochu plete jazyk. Není divu; pije doslova a do písmene nalačno. A rychle ho to zmáhá.* (Kadlečková, Vilma – Mycelium)

- **co na srdci, to na jazyku**

příklad: *A v tom je možná největší problém desky King Animal – dvakrát do téže vody nevstoupíš. Dokonalí konstruktéři Grunge ze začátku devadesátých let byl syrovým, místy jakoby amatérským stylem v duchu „co na srdci, to na jazyku,“ kdežto dnes jej hrají čtyři skvělí muzikanti ve věku čtyřicet plus. (Hospodářské noviny)*

- **rozvázal se někomu jazyk**

příklad: *Na zpáteční cestě se mladému Castrovi zřejmě trochu rozvázal jazyk: přiznal, že je členem kubánské komunistické strany, chválil Čiňany a kritizoval Sověty a Čechoslováky, že neznají dobře situaci na Kubě. (Zídek, Petr – Češi v srdci temnoty)*

8.4 Shrnutí

Komponentu *jazyk* je v korpusu *syn2015_fr* nejčastěji užíváno ve smyslu:

1. o lahodném jídle (delikatese), které je křehké a měkké a není skoro potřeba jej žvýkat (*rozplývat se na jazyku*).

E. Mrhačová s takovou FJ nepracuje. F. Čermák uvádí FJ „*Jen se to na jazyku rozplývá.*“ a „*Jen se to rozplývá.*“ (SČFI4, 2009, s. 342).

2. když je někdo opilý a má problémy s vyjadřováním (*plete se někomu jazyk*).

Mrhačová vedle zmíněného frazému pracuje ještě s variantami „*sotva plete jazykem*“ a „*má těžký jazyk*“ (NČLT, 2000, s. 64). Čermák vysvětlení frazému rozvádí ještě (kromě opilosti) o „*nezpůsobilost se normálně vyjádřit, pokud tedy člověk nezřetelně vyslovuje nebo mluví nesouvisle*“ (SČFI3, 2009, s. 252–253).

3. popisování upřímného člověka, který řekne narovinu to, co si doopravdy myslí (*co na srdci, to na jazyku*).

Tento frazém řadí Mrhačová k paremiologickým útvarům biblického původu, majícího kořeny v Novém zákoně, konkrétně v Lukášově evangeliu. Jako vysvětlení uvádí, že jde o tvrzení o „*upřímném, ale nerozvážném člověku, který hned řekne, co si myslí, bez ohledu na následky*“ (NČLT, 2000, s. 65). Čermák rovněž tento frazém zařazuje k příslovím a připisuje mu totožný význam jako zmiňovaná autorka.

4. pokud někdo začne po delší době o sobě nebo o něčem sdělovat jinému člověku důvěrné či tajné informace (*rozvázal se mu jazyk*).

Čermák uvádí, že se tomu tak děje „po překonání nedůvěry, či pod hrozbou nebo po požití alkoholu“ (SČFI4, 2009, s. 342). Mrhačová ke stejnému frazému dodává vysvětlení, že „se někdo konečně rozpovídal“ (NČLT, 2000, s. 64).

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	rozplývat se na jazyku	27
2	plete se někomu jazyk	17
3	co na srdci, to na jazyku	10
4	rozvázal se někomu jazyk	8
5	zdřevěněl někomu jazyk	3
6	svrbí někoho jazyk	3
7	vyprávět, co (mu) přišlo na jazyk	2

Tabulka 13 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem jazyk (zdroj: ČNK, syn2015_fr)

9 Frazeologické jednotky s komponentem prst

E. Mrhačová ve spojení s bázovým slovem *prst* nabízí 37 FJ. Korpus *syn2015_fr* po zadání specializovanějšího dotazu vyhledal pouze víceslovné spojení „*strč prst skrz krk*“. V korpusu se vyskytuje jen ve třech realizacích. Zmiňovaná autorka toto spojení ve svém slovníku neuvádí, avšak F. Čermák jej zařazuje k výrazům větným s dodatkem, že jde o jazykolam. Dále vysvětluje, že se jedná o „jazykovou hru, jíž uživatelé jazyka používají vůči sobě v žertu nebo vůči dítěti pro zábavu“ (SČFI4, 2009, s. 730).

Korpus *syn_v6* nám poskytl diametrálně odlišné množství dat. Vyhledal a automaticky označil 31776 spojení obsahujících komponent *prst*, jež se dělí do 119 FJ. Nejčastěji se v korpusu objevovala FJ „*ukázat prstem*“, která se ovšem častokrát vyskytovala ve svém původním významu⁸⁴ (stejný případ nastal u FJ „*ukazovat prstem*“).⁸⁵ V doslovném významu se opakovaně objevovalo i spojení „*dlouhé prsty*“.⁸⁶ Se 3994 výskyty stojí na druhém místě frazém „*spočítat na prstech jedné ruky*“. Další často užívané frazémy jsou zaznamenány v tabulce 14.

- **ukázat prstem**

příklad: *"Rone!" zasípala Hermiona a ukázala prstem na profesora Lupina, "dej si pozor..." Profesor Lupin však spal pořád jako dřevo.* (Rowling, Joanne K. – Harry Potter a vězeň z Azkabanu – Medek, Pavel)

- **spočítat na prstech jedné ruky**

příklad: *Ty opravdu nezbytné věci je možno spočítat na prstech jedné ruky. Jsou to teplo, jídlo, pití, spánek, a to nejdůležitější – dech.* (Pecka, Karel – Malostranské humoresky)

- **dívat se skrz prsty**

příklad: *Promiňte, že jsem se zeptala, ale ještě donedávna byl feminismus nadávka. Něco, za co se na vás dívali skrz prsty. Vzpomínám si, že když jsem*

⁸⁴ Například: „*Když chcete v Itálii koupit dítěti všechno, na co si ukáže prstem, stojí vás to daleko více než na Slovensku,*“ konstatovala Rybiářová. (Deníky Moravia)

⁸⁵ Například: *Neukazujte prstem a nemávejte na lidi. Arabové při rozhovoru stojí velmi těsně. Neustupujte. Araba se neptejte na rodinu, soukromý život se neprobírá.* (Dunckelová, Jacqueline – Podnikatelská etiketa – překlad Bosáková, Věra)

⁸⁶ Například: *Neměl ani špendlíkové hlavičky ve rtech, jak to dělávají řemeslníci jeho druhu, ani centimetr z voskovaného plátna kolem krku, hosený odzadu dopředu, jak to bývá u krejčího zvykem; jen na jeho tenounkých a dlouhých prstech bylo znát, že hodně šije; bříška ukazováku a prostředníku pravé ruky byla zčernalá, jako by ani nepoužíval náprstku.* (Lustig, Arnošt – Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou)

dřív v rozhovoru přiznala, že podporuju feministky, jako bych se stala prašivou.
(Reflex)

- **ukazovat prstem**

příklad: *"Ted' už se všichni kandidáti, i ti, co mají ty cestovní kanceláře, třesou," nechal se např. slyšet v pondělí na Václavském náměstí v Praze. Do nedávna přitom ukazoval prstem na českou společnost a hřímal, kterak je nesnášenlivá vůči bohatým a úspěšným.* (Právo)

- **spočítat na prstech**

příklad: *Večery, kdy nemusel někoho z hospody vyhodit, by se opravdu daly spočítat na prstech.* (King, Stephen – Nezbytné věci – překlad Gössel, Gabriel)

- **mít v tom prsty**

příklad: *„Není vyloučeno, že v tom má prsty někdo ze služebnictva, co myslíte?“ Plukovník Bantry zavrtěl hlavou. „Tomu nevěřím. Jsou to velice slušní lidé.“*
(Christie, Agatha – Mrtvá v knihovně – Voleský, Karel)

- **dlouhé prsty**

příklad: *Nikdy nebyl obviněn kvůli nedostatku důkazů. Jak by se také mohly najít, když všechny důležité stopy zvládl díky svému vlivu a dlouhým prstům spolehlivě zamést.* (100+1 zahraničních zajímavost)

- **nehnout prstem**

příklad: *“Byl to Liska. Nevýrazný, nenápadný, apatický Liska, který vždy dělal tak, aby neměl větší mrzutost. Nehnul prstem, ale odtahoval se i od křiklavých darebačín. Ted', před odchodem z internátu, se tedy osmělil.”* (Vaculík, Ludvík – Rušný dům)

- **dostat přes prsty**

příklad: *Přestože již v minulosti dostal pořádně přes prsty, vypravil se na zlodějskou výpravu znovu. Řeč je o 45letém muži, který minulé úterý večer vnikl na oplocený pozemek rekreační chaty v katastru obce Dobronín.* (Jihlavské listy)

- **lusknout prsty**

příklad: *Tarzan Mach zvolna vytahuje z kapsy krabičku zápalek většího formátu (takzvané rodinné balení), pohrává si s ní ve svých černě obrostlých prstech (na jejím žlutém štítku jakýsi rudý pavouk), náhle těmi prsty luskne (na Soňu!) a Soňa je ve vteřině u něho (jak ho poslouchá!) a bizon Mach jí strká svou krabičku do zástěrky...* (Páral, Vladimír – Profesionální žena)

9.1 Shrnutí

Komponent *prst* je v korpusu *syn_v6* nejčastěji užíván ve smyslu:

1. poukazovat na hrozbu, označovat někoho jako viníka (*ukázat prstem, ukazovat prstem*).

Ve slovníku NČLT je uveden frazém „*ukazovat/ukázat na něco/někoho prstem*“ s následující definicí: „jasně něco/někoho označit za viníka“ (NČLT, 2000, s. 132).

Při vyhledávání podobného hesla ve slovníku SČFI jsme však došli k pozoruhodným zjištěním. F. Čermák totiž nabízí FJ „*ukázat na někoho prstem*“ a „*ukazovat si na někoho prstem*“, přičemž oběma přisuzuje jiný význam. První jmenovaná FJ podle jeho pojetí spočívá v popisu pouhého „vybírání a následného označení vhodného člověka z přítomných lidí“ a podle autora se pro toto gesto používá ukazovák pravé ruky. Zatímco druhá jmenovaná FJ signalizuje tento význam: „veřejně, ostentativně někomu projevovat své opovržení (a ukazovat si na něj pravým ukazovákem); opovrčlivě někoho označovat“ (SČFI3, 2009, s. 628). V podobném duchu uvádí autor ještě větný frazém „*Všichni si na něj ukazují prstem.*“ (SČFI4, 2009, s. 731).

Z úvodní části této podkapitoly je patrné, že se v případě frazému „*ukázat prstem*“ přikláníme spíše k pojetí E. Mrhačové a přisuzujeme mu tedy význam označování nějaké osoby jakožto původce něčeho špatného. Proto jsme i velkou část spojení, jež vyhledal a automaticky označil korpus *syn_v6*, vyhodnotili jako spojení v doslovném významu, nikoli jako frazémy. Nicméně Čermákův přístup k této FJ otevírá nové možnosti vyhodnocování dat z korpusu. Musíme však podotknout, že vnímáme jisté sémantické odlišnosti u sloves „*ukázat*“ a „*ukazovat si*“, a proto pokud bychom přijali Čermákovy teze, bylo by podle nás žádoucí v korpusu spojení obsahující tato slovesa oddělit a vytvořit tak s nimi rozdílná „hesla“.

2. vyjádření, že je něčeho malé množství, dokonce tak malé, že lze spočítat pouze na (pěti) prstech (*spočítat na prstech jedné ruky, spočítat na prstech*).

E. Mrhačová uvádí frazémy „*dalo by se to spočítat na prstech jedné ruky*“ a „*mohl by to/něco spočítat na prstech jedné ruky*“ význam podle ní spočívá v tom, že jde o popis „něčeho vzácného, málo početného, a proto snadno

spočitatelného“⁸⁷ (NČLT, 2000, s. 130). F. Čermák nám ve svém slovníku poskytuje větné FJ „*Na prstech jedný/jedné ruky bys/by je spočítal.*“ a „*Dají se spočítat na prstech jedný ruky.*“ s obdobným výkladem jako předchozí autorka (SČFI4, 2009, s. 730).

Bázového slova *prst* je u této FJ využito k popisu kvantity. V podkapitole 2.2⁸⁸ jsme již avizovali, že I. Vaňková uvádí, že pomocí těla (zejména prstů) bývá užíváno k počítání a vyjadřování kvantity a míry. To dokládá silné zakotvení projevů antropocentrismu v naší běžné řeči a životě.

Jako možnou aktualizaci vyhodnocujeme výskyt spojení „*dvou rukou*“,⁸⁹ ale i „*obou rukou*“⁹⁰ v korpusu *syn_v6* namísto spojení „*jedné ruky*“. Vznik této aktualizace je podle nás motivovaný tím, že mluvčí chce zvýšit spočitatelný počet z 5 na 10 (z 5 prstů jedné ruky na 10 prstů obou/dvou rukou). Zároveň však zachovává ono hledisko „vzácnosti“⁹¹ a malého počtu, jež má tento frazém původně signalizovat.

3. pohrdat něčím/někým (*dívat se skrz prsty*).

Slovník E. Mrhačové obsahuje FJ „*dívat se/koukat se na někoho skrz prsty/přes rameno*“⁹² a uvádí, že význam spočívá v tom, pokud se někdo na někoho/něco „*dívá přezíravě, pohrdlivě, spatra*“ (NČLT, 2000, s. 130). Čermákův slovník zahrnuje frazém „*dívat se/koukat se/hledět na někoho skrz prsty*“ s vysvětlením, že jde o to „*přijímat někoho přezíravě, či jej přehlížet nevraživě a zaujatě jej podceňovat*“ (SČFI3, 2009, s. 629).

4. být v něčem (zpravidla nekalém) zapleten (*mít v tom prsty*).

E. Mrhačová nabízí frazém „*mít/nemít v něčem prsty*“ se stejným výkladem jako my (NČLT, 2000, s. 130). F. Čermák uvádí FJ „*mít v něčem prsty*“ s následující definicí: „*ovlivnit něco rozhodně, způsobit nebo vyvolat něco (tajně a dosud) ne zcela jasným způsobem; mít na něčem aktivní (pro ostatní negativní, podezřelý) podíl*“ (SČFI3, 2009, s. 630).

⁸⁷ Pro srovnání uvádí frazém: „*je toho jako šafránu*“.

⁸⁸ v teoretické části práce

⁸⁹ Například: *Letecké společnosti, které vyprodukovaly v letech 1990–93 zisk, bychom asi spočítali na prstech dvou rukou.* (Právo)

⁹⁰ Například: *Dali by se spočítat na prstech obou rukou výrobci, kteří takovou obuv, odpovídající těmto vysokým nárokům, umí.* (Alarm revue)

⁹¹ Jelikož se stále pohybuje v jednotkách s nízkou hodnotou.

⁹² Pro srovnání nabízí FJ „*ohrnovat nad něčím/někým nos/pysk/rty*“.

5. mít vliv a konexe (*dlouhé prsty*).

Překvapivým zjištěním pro nás bylo, že E. Mrhačová ve svém slovníku uvádí frazém „*mít dlouhé/zlodějské prsty*“ s významem krást (NČLT, 2000, s. 130). Smysl, s nímž si tuto FJ spojujeme a známe my, vůbec neuvádí. V korpusu se nám však podařilo nalézt několik případů, kdy se frazém objevil v totožném smyslu, jako uvádí autorka.⁹³ Slovník SČFI poskytuje (ve druhém dílu) neslovesný frazém „*dlouhé prsty*“ a připisuje mu význam „dalekosáhlého (utajovaného, veřejně neprojevovaného) vlivu (určité osoby nebo instituce) uplatňovaného v něčím zájmu nebo proti někomu“ (SČFI2, 2009, s. 277). Avšak ve třetím dílu autor přichází s jinými návrhy – uvádí slovesnou FJ „*mít dlouhé/dlouhý prsty*“, již připisuje dva významy. První z nich se téměř shoduje s přístupem druhého dílu, avšak rozšiřuje význam o to, že člověk, jenž *má dlouhé prsty*, dosahuje svých cílů „zejména podplácením, zastrasováním a může být i nebezpečný.“ Ve spojitosti s druhým významem jde podle Čermáka o označení člověka, který „má v prstech velkou šikovnost a hbitost a krade, je to zpravidla označení pro kapesního nebo krámského zloděje“ (SČFI3, 2009, s. 630).

6. nedělat nic (z lenosti); nečinně přihlížet (např. ze strachu); získat něco bez jakéhokoliv vynaloženého úsilí⁹⁴ (*nehnout prstem*).

E. Mrhačová do svého slovníku zahrnuje frazémy „*nehnout/nepohnout pro někoho (ani) prstem*“ a „*ani prstem nehnout*“ s významem „nechtít zasahovat v nějaké věci místo někoho nebo v něčí prospěch a dělat si tak nepříjemnosti“ (NČLT, 2000, s. 129). F. Čermák uvádí FJ „*nehnout (pro něco/někoho) (ani) prstem/palcem*“ s vysvětlením, že je tento frazém používán ve spojitosti s „člověkem zásadovým, ale zklamaným vůči podezřelému, nesmyslnému úsilí, návrhu nebo jeho nositeli; nebo ve spojitosti s člověkem bezcitným, sobeckým, tvrdým vůči prospěšné snaze, prosbě, problému nebo druhému v těžké situaci“ (SČFI3, 2009, s. 627).

Z toho, jak k výkladu tohoto frazému přistupujeme my, plyne, že máme zkušenost ještě se dvěma jeho možnými způsoby použití. V korpusu se častěji

⁹³ Například: *Na WC nepokládejte svou příruční tašku v žádném případě vedle sebe na zem. Zloději často číhají ve vedlejší kabině a s oblibou loví kabelky otvorem pod dělicí přepážkou. Pozor, "dlouhé prsty"! Peníze, doklady a šeky noste zásadně ukryté na těle!* (Deníky Bohemia)

⁹⁴ V tomto duchu uvádí Čermák frazém „*nemuset pro něco/někoho hnout ani prstem/rukou.*“

vyskytoval ve významu, s nímž jej spojují autoři, ale náš návrh rozšíření sémantického obsahu této FJ můžeme z korpusu rovněž doložit.⁹⁵

7. být potrestán (*dostat přes prsty*).

E. Mrhačová píše o FJ „*dostat přes prsty/paprče/pazoury; dostat po nose/uších*“ s vysvětlením, že jde o to, „když je někdo zastaven ve svém chybném konání, nebo pokud někdo dostane za vyučenou“ (NČLT, 2000, s. 130).

F. Čermák ve svém slovníku v tomto duchu pojednává o FJ „*dostat přes prsty*“ a jako paralelní uvádí FJ „*dát někomu/klepnout někoho přes prsty*“ (SČFI3, 2009, s. 629).

8. popisu gesta, jímž si člověk přivolá osobu (velmi často číšníka v restauraci), aby pro něj vykonala nějaký jeho požadavek (*lusknout prsty*).

E. Mrhačová nabízí frazém „*luskat/lusknout prsty*“, popisuje, že jde o „gesto, při němž mlaskavě sklouzne prostředník po palci“ a uvádí k němu dva možné významy (NČLT, 2000, s. 130):

a) signalizace toho, že „už jsem na něco přišel“.

b) upozornění číšníka na svou přítomnost a přivolávání jej.

F. Čermák uvádí frazém ve stejném znění a rovněž uvažuje o dvou významech (s drobnými odchylkami od Mrhačové). Význam a) rozšiřuje o to, pokud člověk „projevuje, signalizuje svůj nápad, inspiraci či usilovné rozpominání se“; význam b) rozšiřuje o to, že tohoto gesta je využíváno nejen ve vztahu k číšníkovi, ale i k osobě, jíž „upozorňujeme na svou přítomnost, přejeme si tak bližší kontakt s ní a přivoláváme ji k sobě“ (SČFI3, 2009, s. 630).

V korpusu se tento frazém vyskytoval v obou významech, bez mechanického spočítání všech označených výsledků však v tomto případě nejsme schopni říci, se kterým významem se spojoval častěji.

⁹⁵ **Nedělat nic z lenosti** – příklad: *Sedmadvacetiletý kuchař odmítá vždy s nějakou výmluvou nabízené místo. Žije totiž s přítelkyní, která je na mateřské dovolené, a dvěma dětmi. Aniž by hnuli prstem, jako rodina dostanou na sociálních dávkách 12 tisíc korun.* (Deníky Bohemia)

Získat něco bez jakékoliv vynaloženého úsilí – příklad: *Firmu koupil Vodafone a ohodnotil ji na 19 miliard dolarů, což bylo o polovinu více, než jaká byla do té doby její tržní hodnota na burze. Bratři přes noc přišli k osmi miliardám dolarů, aniž hnuli prstem.* (Týden)

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	ukázat prstem	4297
2	spočítat na prstech jedné ruky	3994
3	dívat se skrz prsty	2233
4	ukazovat prstem	1881
5	spočítat na prstech	1571
6	mít v tom prsty	1388
7	dlouhé prsty	1358
8	nehnout prstem	1280
9	dostat přes prsty	794
10	lusknout prsty	791

Tabulka 14 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem prst (zdroj: ČNK, syn_v6)

10 Frazeologické jednotky s komponentem *pusa*

10.1 Korpus *syn_v6*

E. Mrhačová uvádí 29 FJ spojených s výrazem *pusa*, zatímco v korpusu *syn_v6* se komponent *pusa* vyskytuje ve 12 368 případech rozdělených mezi 73 FJ. Spojení „*dát pusu*“ svým výskytem jednoznačně dominuje celé tabulce, poněvadž se objevuje v jeho 3384 realizacích. My jej však nepovažujeme za frazém a dokládá to i fakt, že jej nenabízí ve svých slovnících ani E. Mrhačová ani F. Čermák. Totéž podle nás platí i u spojení „*vlepit pusu*“, autoři slovníků jej také neuvádějí. Proto jsme obě tyto spojení vyňali z další analýzy.

Druhý v pořadí stojí frazém „*zavřít pusu*“ s 1128 výskyty. Zbytek nejčastěji užívaných frazémů i s hodnotami jsme zařadili do tabulky 15.

- **zavřít pusu**

příklad: *Klid v jeho hlase mě ujišťuje, že svá slova míní naprosto vážně, a tak jakmile pronesl „a teď zavři pusu nebo tě na místě zabiju,“ přestávám brečet.* (Černá, Tereza – Plačící Zuzana)

- **s otevřenou pusou**

příklad: *Trochu jsme se při večeři opili. Najednou se nejlepší agent zvedl a začal tančit. Tak, uprostřed restaurace. Kupodivu dobře. Já jen seděl s otevřenou pusou.* (Liehm, Antonín Jaroslav – Příběhy Miloše Formana)

- **pustit si pusu na špacír**

příklad: *Co se stalo pak: Rebecca si s diskrétností nedělala vrásky. Pustila si pusu na špacír a do nejmenších detailů světa vylíčila, jaká je fotbalová hvězda v posteli.* (Blesk magazín)

- **držet pusu**

příklad: *Honzík seděl vedle svého kamaráda, hodného, ale trochu prostomyslného kluka, který se chtěl zavděčit, a tak se hned hlásil, že řekne, že jeho strejda přesně takovou čepici má. „Tak jsem ho zatlačil rukou pod lavici a řekl jsem mu, aby držel pusu.“* (Pacner, Karel – Hvězdy vědeckého nebe)

- **s plnou pusou**

příklad: *Chléb byl čerstvý, voňavý a křupavě vypečený. Byly to lukulské hody, o jakých se Římanům ani nezdálo." Sprchne!" řekl s plnou pusou Gabriel.* (Neuwirth, Štěpán – Povídky od loveckého krbu)

- **koukat s otevřenou pusou**

příklad: *Vytáhla jsem tedy mámu na film Mamma Mia!, koupila jsem lístky na kraj, abych mohla s malou odejít, kdyby ji to nebavilo. Jenže byla nadšená. Nerozuměla sice ničemu, ale koukala s otevřenou pusou a při každé písničce tančila v uličce.* (Týdeník Květy)

- **zírat s otevřenou pusou**

příklad: *Potom se Randers najednou naklonil přes stůl ke mně, šeptem mi sdělil sumu a opět se decentně posadil. Zůstala jsem jako přikovaná. Zírala jsem na něj s otevřenou pusou.* (Hvorecký, Michal – Lovci & sběrači)

- **stát s otevřenou pusou**

příklad: *Když se to má podařit. Tak zní slogan firmy Bauhaus, a tentokrát se to skutečně podařilo. S otevřenou pusou zůstali stát zákazníci, kteří si v pražské prodejně koupili stolní lampičku Rainbow a začeti se do návodu. V českém odstavci se sice nedozvěděli o obsluze svítidla zhola nic, zato si mohli procvičit zásobu sprostých slov.* (ŠÍP)

10.2 Shrnutí

Komponent *pusa* se v korpusu *syn_v6* nejčastěji spojuje s následujícími významy:

1. zmlknout, ztichnout:

- a) *zavřít pusu* – E. Mrhačová uvádí frazém ve stejném znění, jako vyhledal korpus a navrhuje další zástupné komponenty místo substantiva *pusa* (NČLT, 2000, s. 135). Tomuto frazému jsme se podrobněji věnovali v podkapitole 4.2. F. Čermák podobný frazém do svého slovníku nezařadil.

V korpusu se častokrát objevovala varianta s předponou „*ne-*“. Frazém v této podobě vypovídá o člověku, jenž pořád mluví, je velmi upovídaný, až k nezastavení.⁹⁶ V souvislosti s tím, se nám podařilo ve slovníku SČFI nalézt heslo „*(vůbec) nezavřít pusu (celý den)*“ (SČFI3, 2009, s. 650).

Navzdory našim očekáváním se toto spojení v korpusu vyskytovalo převážně ve funkci frazému, nikoli ve svém doslovném významu.

⁹⁶ Například: „*Dřív jsem byla flegmatik, který nebere nic vážně, pusu nezavře, pořád se usmívá a pokecá si i s popelnicí na zastávce...*“ (Děti a MY)

Mrhačová podotýká, že se tato FJ objevuje převážně ve tvaru imperativu. Tato teze se nám v případě korpusu potvrdila pouze u FJ „*zavřít hubu*“, u FJ „*zavřít pusu*“ byl výskyt rozkazovacího způsobu spíše ojedinělý.

- b) *držet pusu* – E. Mrhačová ve svém slovníku píše o frazému „*držet pusu*“ a opět na místo komponentu *pusa* nabízí řadu zástupných výrazů.⁹⁷ Dodává, že se tato FJ objevuje často ve tvaru imperativu a připisuje jí dva významy: a) nemluv, mlč; b) neodporuj, podříd se (NČLT, 2000, s. 133–134). V tomto případě jsme v korpusu výskyt imperativu zaznamenali, ale výsledky nejsou markantní. F. Čermák frazém v podobném znění do své publikace nezahrnuje.

2. být v šoku vlivem nějaké události či zprávy (*s otevřenou pusou, koukat s otevřenou pusou, zírat s otevřenou pusou, stát s otevřenou pusou*).

Ve slovníku E. Mrhačové jsme našli frazém „*s otevřenou pusou (zůstat) stát něco/někoho pozorovat/poslouchat*“⁹⁸ (NČLT, 2000, s. 135). F. Čermák uvádí neslovesný frazém „*s otevřenou pusou*“⁹⁹ s vysvětlením, že jde o projev „soustředění, zaujetí, při reakci na něco zajímavého, překvapujícího, při sledování někoho, něčeho a s projevem údivu, napětí“ (SČFI2, 2009, s. 373). Rovněž do svého slovníku zařazuje i slovesný frazém „*koukat/dívat se na někoho/něco s otevřenou pusou*“¹⁰⁰ s významem „velmi se někomu, něčemu hloupě divit nebo nad tím žasnout; dívat se na někoho udiveně, s respektem“ (SČFI3, 2009, s. 225).

3. vyzradit nějaké tajemství, či tajné, šokující informace; někoho pomlouvát (*pustit si pusu na špacír*).

Slovník NČLT nabízí frazém „*pustit si/pouštět si pusu/hubu/jazyk na špacír*“ s vysvětlením „zbytečně mnoho mluvit“ (NČLT, 2000, s. 135). V publikaci SČFI je obsažena FJ „*pustit si/pouštět si pusu/hubu/jazyk na špacír/procházku*“, k jeho smyslu se autor vyjadřuje následovně: „rozpovídat se o něčem, někom neopatrně a do kompromitujících nebo trapných podrobností; začít mluvit bez zábran a vše vyžvanit“ (SČFI3, 2009, s. 230).

⁹⁷ „*držet hubu/klapačku/klapajznu/papulu/pysk/tlamu/tlamajznu/zobák*“

⁹⁸ Autorka opět nabízí místo komponentu *pusa* další alternativní výrazy „*s otevřenou hubou/s hubou dokořán/s otevřenými ústy/s ústy dokořán*“.

⁹⁹ Dále pak „*s otevřenými ústy; s otevřenou hubou/papulou*“.

¹⁰⁰ Autor ve slovníku nabízí alternativní výrazy za komponent *pusa*. Jsou to substantiva *huba* a *ústa*.

4. mluvit s plnými ústy (jídla) (*s plnou pusou*).

E. Mrhačová píše ve svém slovníku o frazému „*mluvit s plnou pusou/s plnou hubou/papulou/s plnými ústy*“, uvádí totožný význam jako my a doplňuje, že jde „o projev špatného vychování“ (NČLT, 2000, s. 134). F. Čermák rovněž uvádí FJ „*mluvit s plnou pusou*“ s totožným významem, jež navrhuje my. Dodává, že tuto činnost „provádí nejčastěji dítě a frazém je použit jako pokárání od rodičů, jež doprovází výchovný pohled dospělého“ (SČFI3, 2009, s. 650).

Pořadí	Frazeologická jednotka	Frekvence
1	dát pusu	3384
2	zavřít pusu	1128
3	s otevřenou pusou	1055
4	pustit si pusu na špacír	740
5	držet pusu	463
6	s plnou pusou	455
7	koukat s otevřenou pusou	451
8	zírat s otevřenou pusou	387
9	stát s otevřenou pusou	299
10	vlepit pusu	281

Tabulka 15 – Frekvence výskytu FJ pojících se s komponentem pusa (zdroj: ČNK, syn_v6)

10.3 Korpus *syn2015_fr*

Korpus *syn2015_fr* vyhledal po zadání specifitějšího typu dotazu jen 2 FJ, v nichž se objevuje komponent *pusa*, a to pouze ve 3 výskytech. Jde o FJ „*ujela někomu pusa*“ a „*pečení holubi lítají do pusy*“ (tedy o aktualizaci frazému „*pečení holubi lítají do huby*“).

- **ujela někomu pusa**

příklad: *Otázka, zda je to kvůli dvěma větám fér, by byla namístě, kdyby se Orbán choval jako politik uznávající principy liberální demokracie, který si jen občas příliš volně zapřemýšlí a ujede mu pusa.* (Respekt)

- **pečení holubi lítají do pusy**

příklad: *Předně však kniha vypráví o všednodennosti – ani v západním Německu a v Kanadě nelétali pečeni holubi do pusy a uživit se v novém prostředí nebylo snadné.* (Mladá fronta Dnes)

V případě komponentu *pusa* není možné se snažit shrnout smysl nejčastěji užívaných frazémů, neboť se v korpusu vyskytují pouze třikrát. Nicméně považujeme za vhodné uvést významy předchozích dvou frazémů podle slovníků, s nimiž pracujeme.

Zjistili jsme, že frazém „*ujela někomu pusa*“ neuvádí ani jeden z autorů. Lze jej tedy považovat za jazykovou aktualizaci FJ „*ujela někomu huba*“. V korpusu se vyskytuje ve smyslu, pokud někdo bez rozmyslu řekne něco, co říkat neměl. Pro srovnání uvádíme spojení „*rychleji mluví, než myslí.*“

Frazeologickou jednotku „*pečení holubi lítají do pusy*“ rovněž klasifikujeme jako aktualizaci, neboť Mrhačová uvádí ve svém slovníku pouze paremiologický útvar „*Pečení holubi nelétají do huby/úst.*“ (NČLT, 2000, s. 60). A v SČFI jsme našli varianty tohoto frazému pouze ve spojení s komponentem *huba* (viz podkapitola 4.4).

11 Korpus *ortofon_v1*

Jak jsme již avizovali kapitole o metodologii, pro korpus *ortofon_v1* zatím nejsou vytvořeny nástroje, které by dokázaly spolehlivě odhalit jednotky frazeologické povahy. Z tohoto důvodu je jejich zkoumání časově velmi náročné, navíc je založené na manuálním procházení a třídění. Jako další komplikace se jeví to, že korpus uživateli zobrazí jen určitou část textu (viz příloha č. 6). Častokrát tak z krátkého záznamu není možné bez dokonalé znalosti kontextu rozpoznat, zdali mluvčí ve své výpovědi použil slovní spojení jako FJ. V této kapitole uvádíme několik příkladů, jež se nám podařilo odhalit. Zda jde o frazém, jsme opět ověřovali ve frazeologických slovnících, nicméně jsme do této kapitoly jejich výklad již nezanесли. Soustředili jsme se zejména na uvedení příkladů z korpusu.

Komponent *ruka* se v korpusu *ortofon_v1* objevuje například v následujících FJ: **vztáhnout na někoho ruku** – příklad: „*ale nikdo tu na něj nesmí vztáhnout ruku protože to je vztekloun vztekej ty jo*“; **požádat o ruku** – příklad: „*ale jako bydlej tam spolu ale ještě nejsou svoji ale von ji už požádal vo ruku už předtím než tam šli*“; **domlouvat se rukama nohama** – příklad: „*ale potom domlouvat se rukama nohama s těma cizincema musí bejt sranda protože oni jsou vždycky nejzvědavější. ty cizinci*“; **projít/procházet rukama někoho** – příklad: „*pokud tedy počítáme že za mou kariéru prošlo mýma rukama dva tisíce šest set pacientů*“.

Komponent *oko* se v *Ortofonu* vyskytuje například v těchto FJ: **ježkovy voči** – příklad: „*ježkovy voči já se musím dojet do NM k tý .. cukrárce .. aby .. nám připravila .. nějakou krabici . zákusků*“; **střežit jako oko v hlavě** – příklad: „*foťák střežen jako oko v hlavě*“; **mít před očima** – příklad: „*a ten obraz mám před očima jak jste seděli s tím kolegou*“; **vidět něco na vlastní oči** – příklad: „*ale jako tam .. tam ta atmosféra prostě strhne člověka když to vidíš na vlastní oči*“; **mezi čtyřma očima** – příklad: „*ale ne proč bych měla zveřejňovat něco ze svého soukromí? ..když chci aby o tom někdo věděl . tak mu to řeknu mezi čtyřma očima ..*“; **lhát někomu do očí** – příklad: „*bude lhát .. do očí .. a ještě se bude usmívat a ty mu to všechno budeš věřit*“.

Bázového slova *huba* je v korpusu užito například v těchto frazémeh: **držet hubu** – příklad: „*a ty .. ty vole nech toho nech toho vždyť jste ožralí a já jsem měl nějaké problémy s Kačou a ty nech toho nech toho a úplně smě od ní odstrkoval a já úplně drž hubu*“; **rozbít někomu hubu** – příklad: „*jak jsi ukázal tu fotku jak jsi mi rozbil hubu ne?*“; **dát někomu po hubě** – příklad: „*a co se těm děckám stalo? .. nic? .*

dali jste jim po hubě a pustili jste je?"; mazat někomu med kolem huby – příklad: „prostě on jí tam maže med okolo huby a pak ji tam prostě nevezme takže to to mě celkem mrzelo už jako jenom ten princip“.

Komponent *ústa* jsme v korpusu našli ve funkci FJ pouze v jednom případě, a to **mluvit ústy někoho** – příklad: *„Sokrates nic nenapsal. jo ale .. Platón jako jeho žák .. a .. mluví je jeho ústy v podstatě to co ho naučil .. a zrovna Platónovy Dialogy fakt nejsou špatný ..“.*

Bázové slovo *nos* se v korpusu uplatňuje jako součást FJ pouze v jednom případě: **až pod nos někomu něco dát** – příklad: *„protože většinou ty vipáci takový ty kterým se nosí všechno pod nos tak ty dělaj největší problémy“.*

Výraz *ucho* jsme našli v následujících frazémeh: **zacpat si uši** – příklad: *„a říkali tam do mikrofonu vtipy ale teda to byly .. strašný vtipy . já jsem .. úplně si říkala holky zacpěte si uši jo protože .. přišlo mně že to se tam nehodilo“; dostat po uších – příklad: „přitom hráli houby jo že že to byl mizerný fotbal .. no tak dostal pořádně po uších . jo od od médií a fanoušků“; být ještě ucho – příklad: „protože mě pak šoupli k takovému klukovi takový mladý ucho to bylo“.*

Komponent *jazyk* se v korpusu nachází například v těchto FJ: **mít ostrý jazyk** – příklad: *„ale ženská ta jeho .. oni tam spolu .. prodávají to .. ona bere vede asi účetnictví .. ale ta má taký ostrý jazyk .. protože já jsem .. já jsem sa s . já jsem s ním jsem byla domluvená .. že mu to dám třeba v srpnu .. ten zbytek .. a ona mně tady volala ne že to musím zaplatit' .. do konce července“; mít něco na jazyku – příklad: „ten .. česky komplement je ten .. do prdele slovník počkej .. komplement já to mám na jazyku co to je. tak přívlastek jako“; **držet jazyk za zuby** – příklad: *„budeš držet jazyk za zuby ? .. když ti něco řeknu?“.**

Bázové slovo *prst* se v korpusu vyskytuje pouze v následujícím frazému: **ukázat na někoho prstem** – příklad: *„ano má se to asi medializovat aby .. aby se o tom vědělo ve smyslu . ukázat na ty lidi prstem aby to bylo v . jako . nějak výhružný pro ty .. další i když o tom silně pochybuju protože dneska .. se lidi vlastně už .. dneska ani nebojí toho“.*

Komponent *pusa* se nevyskytoval jako součást žádného frazému.

Závěr

Cílem této diplomové práce bylo popsat, jak se somatické frazémy uplatňují v psaných a mluvených korpusech češtiny. Dalším úkolem bylo zaznamenat, jestli u nich dochází k aktualizacím a jak takové aktualizace vypadají.

Předkládaná práce se zaměřuje na zpracovávání dat z Českého národního korpusu. Jako výchozí jsme použili největší synchronní korpus psané češtiny *syn_v6*. Poté jsme relevantní FJ vyhledávali ještě v korpusu *syn2015_fr*. Soustředili jsme se na frazémy, které ve své centrální části obsahují bázová slova *ruka*, *oko*, *huba*, *ústa*, *nos*, *ucho*, *jazyk*, *prst* a *pusa*. Celkově bylo analyzováno 85 FJ vyhledaných a automaticky označených korpusem *syn_v6* a 31FJ poskytnutých po úpravě zadávaného dotazu korpusem *syn2015_fr*. V příloze č. 4 uvádíme tabulku podle frekvence výskytu zmiňovaných bázových výrazů v korpusu *syn_v6*. Jednotlivé komponenty jsou v ní seřazeny podle počtu FJ, které korpus vyhledal a podle celkového počtu realizací těchto FJ. Tabulka orientující se na korpus *syn2015_fr* se nachází v příloze č. 5. Jsou v ní zanesena obdobná data podle zmiňovaných parametrů.

Korpus *syn_v6* vyhledal a automaticky označil 526 FJ, obsahujících komponent **ruka**, rozbor jsme prováděli u devíti z nich. Vzhledem k velkému objemu dat jsme si jako výchozí kritérium pro analýzu stanovili vždy deset nejfrekventovanějších frazémů. V tomto případě jsme však udělali výjimku a z analýzy jsme vyjmuli spojení „*levá ruka*“, jež sice korpus z hlediska frekvence zařadil na třetí místo, nicméně se v něm vyskytovalo téměř výhradně v doslovném významu. Nejčastější zde byla FJ „*pravá ruka*“, která sice v mnohých případech také pojmenovávala skutečnost v původním významu, ale zde nebyl počet tak markantní. S aktualizací frazémů jsme se nesetkali. Korpus *syn2015_fr* vyhledal a automaticky označil 17 frazémů. Analýze jsme podrobili sedm z nich, neboť ostatní se v korpusu vyskytovaly v malém počtu realizací (někdy dokonce pouze jedenkrát). Nejčastěji se objevovala FJ „*vše, co padlo někomu pod ruku*.“ Opět jsme nezaznamenali žádnou aktualizaci frazémů. V celé diplomové práci se nachází pouze dvě přirovnání. S prvním jsme se setkali právě u komponentu *ruka* – jde o FJ „*řádit jako černá ruka*“. Druhým je „*jako pěst na oko*“.

Komponent **oko** vyhledal korpus *syn_v6* ve 485 FJ, rozbor jsme provedli u devíti z nich. Opět jsme z rozboru vyjmuli jedno spojení – konkrétně „*zavřít oči*“, jež se v korpusu vyskytovalo převážně v původním významu. Nejfrekventovanější byl frazém „*vidět na vlastní oči*“. Jako aktualizaci jsme neklasifikovali žádnou FJ. Korpus

syn2015_fr označil komponent *oko* u 24 FJ, rozbor jsme prováděli u deseti frazémů. Seznamu nejfrekventovanějších FJ jednoznačně dominovala „*lesknou se mu oči*“. Jako aktualizaci frazému se somatickým komponentem *oko* jsme v korpusu *syn2015_fr* vyhodnotili FJ „*oko za oko*“, neboť oba autoři slovníků zahrnují paremiologický útvar biblického původu „*Oko za oko, zub za zub.*“ V korpusu se však častokrát objevovala jeho zkrácená verze. Ke zkrácení podle nás dochází vlivem snahy o kondenzované vyjádření.

Syn_v6 označil jako frazém 145 jednotek obsahujících bázové slovo **huba**, tentokrát jsme analyzovali všech deset nejčastějších z nich. S vysokým počtem výskytů stojí na prvním místě z hlediska frekvence FJ „*držet hubu*“. Frazém „*rozbít si hubu*“ vnímáme jako aktualizaci, jelikož jsme se u něj setkali v korpusu se dvěma významy: a) upadnout a ublížit si; b) pokud se nějací lidé poperou a v důsledku toho si ublíží. F. Čermák a E. Mrhačová uvažují v souvislosti s touto FJ pouze o významu b) a jiný význam jí ve svých slovnících nepřipisují. Ve spojitosti s osobním zvratným pronominem „*si*“ se však tento frazém v korpusu velmi často objevoval ve významu a), proto je podle nás aktualizací. Korpus *syn2015_fr* nám poskytl pět frazémů, vzhledem k malému počtu realizací jsme se zaměřili pouze na tři z nich. Domnívali jsme se, že v mluvených korpusech by mohl být výsledek uspokojivější, neboť jde o výraz expresivní, jenž bývá spojován s negativními konotacemi a projevuje se spíše v mluvených komunikátech. Navzdory těmto očekáváním ani mluvený korpus nepřinesl mnoho dat. Frazém „*je to o hubu*“ se v korpusu *syn2015_fr* objevil čtyřikrát, stejně tak i frazém „*pečení holubi lítají do huby*“. S aktualizací jsme se zde rovněž nesetkali.

V korpusu *syn_v6* jsme bázové slovo **ústa** našli ve spojitosti se 71 FJ, znovu jsme se zaměřili na deset frazémů. Nejčastějším je spojení „*vložit do úst*“, které se však hojně vyskytovalo ve svém doslovném významu – jako u korpusu *syn2015_fr* dochází i u *syn_v6* často k nepřesnostem, a tak je mnohdy potřeba přistupovat k výsledným datům opatrně. V tomto případě lze jen pochybovat o právoplatném prvenství zmiňovaného frazému z hlediska frekvence výskytu. Při naší analýze jsme se v případě korpusu *syn_v6* setkali se dvěma aktualizacemi FJ. První je FJ „*brát si do úst*“ ve smyslu pomlouvat někoho. Oba autoři uvádí s tímto významem pouze FJ „*brát si do huby*“. Vzhledem k tomu, že databázi korpusu *syn_v6* tvoří převážně publicistické texty a výraz *huba* je – jak jsme již naznačili – expresivní a spojovaný s negativními konotacemi, je podle nás pravděpodobně nahrazen neutrálnějším výrazem *ústa*. Druhá aktualizovaná FJ je podle nás „*držet ústa a krok*“. K jejímu označení jako aktualizace

nás vedly stejné myšlenkové postupy jako u předchozího frazému. Naše tvrzení podporuje i fakt, že autoři slovníků nabízí pouze frazém „*držet hubu a krok*“. Komponent *ústa* se v korpusu *syn2015_fr* po zadání úzce vymezeného dotazu objevilo pouze v jedné FJ.

V případě komponentu **nos** *syn_v6* nabídl 137 frazémů a naší analýze bylo podrobena deset jednotek. Nejfrekventovanější FJ je v tomto korpusu „*ohrnovat nos*“. Jako aktualizaci jsme nevyhodnotili žádný příklad. Korpus *syn2015_fr* nevyhledal žádnou FJ.

Korpus *syn_v6* označil 151 frazémů obsahujících komponent **ucho**. Opět jsme analyzovali deset FJ. Z hlediska výskytu stojí na prvním místě frazém „*od ucha k uchu*“. V korpusu se však pod tímto „heslem“ FJ objevovala se dvěma významy, a to a) mít široký úsměv („*usmívat se od ucha k uchu*“) a b) pokud se velmi rychle šíří mezi lidmi poplašná či dříve tajná zpráva (např. „*nese se to od ucha k uchu*“; „*šíří se to od ucha k uchu*“). Korpus v tomto případě nerozlišoval, s jakým slovesem se slovní spojení „*od ucha k uchu*“ váže. Zjistili jsme však, že oba autoři tuto frazeologickou jednotku do svých slovníků zařazují pouze ve spojitosti s významem a). Frazém ve významu b) tedy vnímáme jako aktualizaci FJ „*od úst k ústům*“, k jehož významu se E. Mrhačová vyjadřuje takto: „o zprávě nebo pomluvě, která se rychle šíří ústním podáním“ (NČLT, 2000, s. 57). Korpus *syn_v6* nám poskytl rozličné údaje ve spojitosti s FJ „*být až po uši*“. Naše domněnka, že nejčastěji bude tato FJ vyhledána ve formulaci „*být zamilován až po uši*“, byla vyvrácena. V korpusových příkladech se totiž vyskytovalo mnoho dalších možných spojení, např.: „*být až po uši „v něčem*“ (v problému/situaci, případu, maléru, boji o záchranu, dluzích)“; „*být v něčem namočený až po uši*“; „*být zabouchlý až po uši*“; „*být až po uši zahrabaný v něčem*“; „*být až po uši zavalen prací*“; „*být zaláskován až po uši*“; „*být zachumlaný až po uši*“. Vzhledem k tomu, že se nám některé frazémy nepodařilo vyhledat ve slovníku E. Mrhačové ani F. Čermáka, je hodnotíme jako aktualizace. Jde o FJ „*být zabouchlý až po uši*“; „*být až po uši zahrabaný v něčem*“; „*být až po uši zavalen prací*“; „*být zaláskován až po uši*“ a „*být zachumlaný až po uši*“. Korpus *syn2015_fr* našel šest FJ, které ve své centrální části mají zmiňovaný komponent, analýzu jsme provedli u čtyř frazémů. Nejrozšířenější jsou v něm frazémy „*zvoní někomu v uších*“ a „*hučí někomu v uších*“. S aktualizací frazémů jsme se ani zde neseťkali.

S komponentem **jazyk** se v korpusu *syn_v6* spojuje 126 frazémů. Z analýzy bylo vyňato nejfrekventovanější spojení „*sněhový jazyk*“, které však neklasifikujeme jako

frazém. Za povšimnutí stojí fakt, že mezi čtyři nejčastějšími frazémy jsou v korpusu *syn_v6* koncentrovány neslovesné frazémy, jejichž výskyt byl v celé této kvalifikační práci spíše ojedinělý. Nesetkali jsme se s žádnou aktualizací. Totéž platí v případě korpusu *syn2015_fr*, který vyhledal 41 frazémů, rozbor byl proveden u čtyř z nich. Nejčastěji se v něm vyskytuje FJ „*rozplývat se na jazyku*“.

Korpus *syn_v6* vyhledal 119 FJ, v jejichž centrální části se vyskytuje komponent **prst**. Analýza proběhla u deseti nejčastějších. Na první místo z hlediska četnosti výskytu zařadil frazém „*ukázat prstem*“, nicméně jsme zjistili, že se častokrát objevil ve svém původním významu, a tak právoplatné prvenství této jednotky musíme zpochybnit. Tentýž případ nastal u FJ „*ukazovat prstem*“ a „*dlouhé prsty*“. Zaznamenali jsme, že v korpusu *syn_v6* se častokrát vyskytovala FJ „*spočítat na prstech jedné ruky*“ v upravené podobě. Tato úprava spočívá v nahrazení spojení „*jedné ruky*“ spojením „*dvou rukou*“ ale i „*obou rukou*“. Vzhledem k tomu, že autoři slovníků takové úpravy neuvádějí, spatřujeme frazémy „*spočítat na prstech dvou rukou*“ a „*spočítat na prstech obou rukou*“ jako aktualizace. Důvodem vzniku této aktualizace by mohla být snaha mluvčího zvýšit spočítatelný počet z 5 na 10 (z 5 prstů jedné ruky na 10 prstů obou/dvou rukou). Zároveň však je zachováno ono hledisko „vzácnosti“ a malého počtu, jež má tento frazém původně signalizovat. Zcela odlišné množství dat nám poskytl po úpravě dotazu korpus *syn2015_fr* – vyhledal jen jeden frazém. Jde o jazykolam „*strč prst skrz krk*“.

U komponentu **pusa** vyhledal korpus *syn_v6* 73 frazémů. Na prvním místě stojí spojení „*dát pusu*“, které však nepovažujeme za frazém, a tak jsme jej vyňali z rozboru. Z analýzy jsme ze stejného důvodu vynechali i spojení „*vlepit pusu*“. Rozbor tedy proběhl u osmi frazémů. *Syn2015_fr* označil dva frazémy, které obsahují zmiňované bázevé slovo, a to pouze ve třech realizacích. Prvním z nich je FJ „*ujela někomu pusa*“, který klasifikujeme jako aktualizaci frazému „*ujela někomu huba*“. Nicméně vzhledem k nízkému počtu výskytů o tom lze polemizovat. Náš výrok by však mohl podpořit fakt, že autoři slovníků frazém v takovém znění nenabízejí. Totéž platí u druhé vyhledané FJ „*pečení holubi létají do pusy*“ – klasifikujeme ji jako aktualizaci frazému „*pečení holubi létají do huby*“, opět se nenachází ve slovníku NČLT ani SČFI, avšak v korpusu se vyskytuje jen v jednom případě.

Práce s mluvenými korpusy obnáší vzhledem k zaměření této práce řadu obtíží. Nejsou pro ně totiž prozatím vytvořeny nástroje, které by dokázaly spolehlivě odhalit a vyhledat frazémy. Analýze by muselo předcházet manuální procházení a třídění

výsledků, které je časově velmi náročné. Další komplikací je, že korpus poskytne uživateli vždy jen poměrně krátký úryvek textu, z něhož není častokrát možné rozpoznat kontext komunikační události, jež je pro potřeby naší práce a pro rozpoznání frazémů tak potřebný. Z těchto důvodů jsme mluvenému korpusu *ortofon_v1* věnovali samostatnou kapitolu, v níž jsme chtěli demonstrovat, jaké příklady FJ se v korpusu mohou objevovat a v metodologické části jsme i popsali, jak práce s tímto mluveným korpusem probíhala.

Motivací pro zpracování této diplomové práce byl předpoklad, že v korpusech se budou hojně vyskytovat aktualizace frazémů. Naše očekávání nebylo příliš naplněno, jelikož jako aktualizaci jsme vyhodnotili pouze 13 frazémů, což vzhledem k celkovému počtu 116 analyzovaných jednotek není příliš vysoký počet. Důležité je znovu poznamenat, že jsme rozbor prováděli nakonec jen u synchronních korpusů psaného jazyka. Avšak pokud budou do budoucna vytvořeny nástroje pro snadnější a hodnověrnější odhalování frazémů v korpusech mluveného jazyka, bylo by dozajista přínosné výzkum opakovat. Jako možnost dalšího bádání se nám jeví i jednotky frazeologické povahy obsahující ve své centrální části komponent „*hlava*“, jejich počet výskytu v korpusech psaného jazyka je totiž nezanedbatelný.

Seznam použitých zkratk

ČNK – Český národní korpus

FJ – frazeologická jednotka

NČLT – Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice

NESČ – Nový encyklopedický slovník češtiny

PMČ – Příruční mluvnice češtiny

SČFI – Slovník české frazeologie a idiomatiky (všeobecně, díly 1–4)

SČFI1 – Slovník české frazeologie a idiomatiky 1 – Přirovnání

SČFI2 – Slovník české frazeologie a idiomatiky 2 – Výrazy neslovesné

SČFI3 – Slovník české frazeologie a idiomatiky 3 – Výrazy slovesné

SČFI4 – Slovník české frazeologie a idiomatiky 4 – Výrazy větné

SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého

Seznam literatury

monografie:

ČECHOVÁ, Marie. *Život s češtinou: nomen omen: Češka – češtinářka – Čechová*. Praha: Academia, 2017.

ČERMÁK, František. *Frazeologie a idiomatika česká a obecná: Czech and general phraseology*. Praha: Karolinum, 2007.

GREPL, Miroslav, Petr KARLÍK, Marek NEKULA a Zdenka RUSÍNOVÁ. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.

SCHWARZ-FRIESEL, Monika. *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha: Dauphin, 2009.

VAŇKOVÁ, Irena. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005.

VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007.

kolektivní monografie:

NAGY, Marek. *Lexikální význam, nebo encyklopedické heslo: Metodologické úvahy*. In: M. Martinková – O. Uličný (eds.). *Studie k moderní mluvnici češtiny 4. Dynamika českého lexika a lexikologie*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2013, s. 24–51.

VAŇKOVÁ, Irena, Jan WIENDL, Martyna BALA-CHRUPEK a Grzegorz Paweł BAŁBIAK. *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. V Praze: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace, 2012.

slovníky:

ČERMÁK, František, Jiří HRONEK, Jaroslav MACHAČ, Jan HOLUB, Milan ŠÁRA, et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1. Přirovnání*. Praha: Leda, 2009.

ČERMÁK, František, Jiří HRONEK, Jaroslav MACHAČ, Vlasta ČERVENÁ, Miloslav CHURAVÝ a Vladimír MEJSTRÍK, et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky 2. Výrazy neslovesné*. Praha: Leda, 2009.

ČERMÁK, František, Jiří HRONEK, Jaroslav MACHAČ, Jan HOLUB, et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky 3. Výrazy slovesné*. Praha: Leda, 2009.

ČERMÁK, František, Jan HOLUB, Renata BLATNÁ a Marie KOPŘIVOVÁ, et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky 4. Výrazy větné*. Praha: Leda, 2009.

MRHAČOVÁ, Eva. *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice: (tematický frazeologický slovník II)*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2000.

KARLÍK, Petr, Marek NEKULA a Jana PLESKALOVÁ. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016.

- KARLÍK, Petr a Iva NEBESKÁ. *Kognitivní lingvistika*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 823–824.
- STEHLÍKOVÁ, Olga a Eva FLANDERKOVÁ. *Neurolingvistika*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 1179.
- NEBESKÁ, Iva. *Psycholingvistika*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 1520.
- VAŇKOVÁ, Irena. *Etnolingvistika*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 437.
- ČERMÁK, František. *Frazém a idiom*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 525.
- ČERMÁK, František. *Lexikální frazém*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 96.
- ČERMÁK, František. *Kolokační frazém*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 836.
- ČERMÁK, František. *Propoziční a polypropoziční monosubjektový frazém*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 1433.
- ČERMÁK, František. *Paralingvistický frazém*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 1290.
- ČERMÁK, František. *Somatický frazém*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 1728.

odborné časopisy:

ČURDOVÁ, Veronika. *Teorie významových profilů a výzkum somatismů v češtině* [online]. Jazykovědné aktuality: Časopis Jazykovědného sdružení České republiky Praha, 2015. roč. 52, (č. 1 a 2), s. 4–13 [cit. 30. 3. 2018]. Dostupné z: http://www.jazykovednesdruzeni.cz/JA15_12.pdf

internetové zdroje:

CVRČEK, Václav. *Vítejte na wiki Českého národního korpusu* [online]. Wiki Českého národního korpusu. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [cit. 30. 6. 2018]. Dostupné z: <http://wiki.korpus.cz/doku.php/start>

KOMRSKOVÁ, Zuzana. *Korpus neformální mluvené češtiny s víceúrovňovým přepisem: ORTOFON* [online]. Wiki Českého národního korpusu. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [cit. 22. 6. 2018]. Dostupné z: <http://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:ortofon>

KOPŘIVOVÁ, M. – KOMRSKOVÁ, Z. – LUKEŠ, D. – POUKAROVÁ, P. – ŠKARPOVÁ, M.: *ORTOFON: Korpus neformální mluvené češtiny s víceúrovňovým přepisem* [online]. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2017 [cit. 25. 6. 2018]. Dostupné z: <http://www.korpus.cz>

KŘEN, M. – CVRČEK, V. – ČAPKA, T. – ČERMÁKOVÁ, A. – HNÁTKOVÁ, M. – CHLUMSKÁ, L. – JELÍNEK, T. – KOVÁŘÍKOVÁ, D. – PETKEVIČ, V. – PROCHÁZKA, P. – SKOUMALOVÁ, H. – ŠKRABAL, M. – TRUNEČEK, P. – VONDŘIČKA, P. – ZASINA, A. *Korpus SYN, verze 6 z 18. 12. 2017* [online]. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2017 [cit. 10. 2. 2018]. Dostupné z: <http://www.korpus.cz>

KŘEN, M. – CVRČEK, V. – ČAPKA, T. – ČERMÁKOVÁ, A. – HNÁTKOVÁ, M. – CHLUMSKÁ, L. – JELÍNEK, T. – KOVÁŘÍKOVÁ, D. – PETKEVIČ, V. – PROCHÁZKA, P. – SKOUMALOVÁ, H. – ŠKRABAL, M. – TRUNEČEK, P. – VONDŘIČKA, P. – ZASINA, A. *SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny – Automatická anotace frazémů a ustálených kolokací (syn2015_fr)* [online]. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2015 [cit. 5. 4. 2018]. Dostupné z: <http://www.korpus.cz>

KŘEN, Michal. *Automatická anotace frazémů a ustálených kolokací* [online]. Wiki Českého národního korpusu. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [cit. 5. 4. 2018]. Dostupné z: <https://wiki.korpus.cz/doku.php/seznamy:frazemy>

KŘEN, Michal. *Korpus SYN* [online]. Wiki Českého národního korpusu. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [cit. 13. 5. 2018]. Dostupné z: <http://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:syn>

KŘEN, Michal. *Korpus SYN verze 6* [online]. Wiki Českého národního korpusu. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [cit. 13. 5. 2018]. Dostupné z: <http://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:syn:verze6>

Slovník spisovného jazyka českého [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha 2011 [cit. 11. 6. 2018]. Dostupné z: <http://ssjc.ujc.cas.cz/>

kvalifikační práce:

KOVÁŘÍK, Tadeáš. *Lidské tělo v české paremiologii (Etnolingvistická studie)* [online]. Praha, 2015 [cit. 5. 4. 2018]. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace. Vedoucí práce Irena VAŇKOVÁ. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120198529/?lang=cs>

MLEJNKOVÁ, Aneta. *Od hlavy až k patě aneb somatická frazeologie jako obraz konceptualizace tělesné zkušenosti v jazyce* [online]. Olomouc, 2011 [cit. 10. 4. 2018]. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, Ústav lingvistiky při katedře bohemistiky. Vedoucí práce Marek NAGY. Dostupné z: <https://theses.cz/id/0p8ggh?lang=en>

Seznam příloh

Příloha č. 1 – Ukázka vyhledávání v korpusu *syn_v6*

Příloha č. 2 – Ukázka seznamu frazémů seřazených podle frekvence výskytu v korpusu *syn_v6*

Příloha č. 3 – Ukázka vyhledávání v korpusu *ortofon_v1*

Příloha č. 4 – Tabulka podle frekvence výskytu jednotlivých bázových slov v korpusu *syn_v6*

Příloha č. 5 – Tabulka podle frekvence výskytu jednotlivých bázových slov v korpusu *syn2015_fr*

Příloha č. 6 – Ukázka zápisu promluvy v korpusu *ortofon_v1*

Dívčí hrob	. Handy si dokázal představit nesnesitelnou bolest v její pravé	ruce	, která se celá zbarvila do fialova . Přirazil ji
Domov	mj. vlastním tetováním . Dobrý design jde obvykle ruku v	ruce	s velmi kvalitním provedením a ušlechtilými materiály . Red I
Když zhasne hvězda	jsi mě - " Rozplakala se . Pustila sáček z	ruky	, přitáhla si kolena k obličejí , zabořila hlavu do
Mladá fronta DNES	set rolí igelitu , s jejichž uhašením měli hasiči plné	ruce	práce . " Po nárazu zkratovala elektroinstalace ve voze ,
Deníky Moravia	tuto informaci potvrdit ? Dokud není uzavřena dohoda a není	ruka	v rukávě , zásadně nepotvrzují předběžné dohody . V posled
Deníky Moravia	udeřil do obličejí a zapalovačem jí popálil na předloktí pravé	ruky	. Pak ženu pod pohrůzkou násilí nutil , aby neustále
Blesk pro ženy	. Pokuste se protáhnout tak , aby se loket pravé	ruky	dotkl země , ale pozor , levá hýždě musí zůstat
Nezbytné věci	žáda na podlahu s puškou v levé ruce . Pravou	ruku	, stále svírající porcovací nůž , si položil na prsa
Mladá fronta DNES	Paul Wilson . Organizátoři z Ex Libris Czechoslovakia měli šťastnou	ruku	s výběrem hostitele : William Luers , současný prezident new
Deníky Moravia	kamarádka neumrzla , museli jsme použít , co bylo po	ruce	. Olomoučtí studenti se v EU neztratí Praha - V
Deníky Bohemia	průjezdny pruh v šířce tří metrů . Lyžaři si mnou	ruce	, sněhu stále přibývá Šumava - Vydání sněžení posledních c
Mezi akty	, bezcitný Valentin . Valentin ! Valentin ! (Lomí	rukama	a ohlíží se na obě strany . Opatrně jsem vstala
Kaspický děšť	mi všechny chvíle , kdy mě přece jen chytil za	ruku	, pohladil nebo objal , všechny projevy něžnosti , kterých

Příloha č. 1 – Ukázka vyhledávání v korpusu *syn_v6* (zdroj: ČNK)

Celkem: 526 položek (11 stránek)

	Filter	col_lemma [collocation lemma]	Freq	
1	p / n	pravá_ruka	29913	
2	p / n	ruku_v_ruce	21201	
3	p / n	levá_ruka	21126	
4	p / n	jít_ruku_v_ruce	21002	
5	p / n	mávnout_rukou	20294	
6	p / n	mít_po_ruce	15840	
7	p / n	mít_plné_ruce_práce	14355	
8	p / n	mnout_si_ruce	12390	
9	p / n	mít_ve_svých_rukách	11958	
10	p / n	dostat_se_do_rukou	11843	
11	p / n	být_po_ruce	8553	
12	p / n	se_zbrání_v_ruce	7102	
13	p / n	projít_rukama	6894	
14	p / n	pomocná_ruka	6882	
15	p / n	požádat_o_ruku	6058	
16	p / n	podat_pomocnou_ruku	5833	
17	p / n	brát_do_rukou	5642	
18	p / n	ruku_na_srdce	5406	
19	p / n	dostat_do_ruky	5220	
20	p / n	do_vlastních_rukou	5083	

Příloha č. 2 – Ukázka seznamu frazémů seřazených podle frekvence výskytu v korpusu *synv6*
(zdroj: ČNK)

15X009N	[(nadechnutí)] + [no Jirka . 1 jsem se mu na všechno	díval	přes <i>ruku</i> 1 -] + [+ tady jezdíme tímhle tak 2
14P002N	vohnul .. a já měl vedle umyvadlo ..] + [protože jak	jsme	si měli <i>ruce</i> když jsme byli špinaví nebo tak a
15A009N	[ale my jsme zas to měli až měkký až blažavé	museli	jsme to <i>rukama</i> .. ošumlávat tu hlinu s Jarkou ..]
13B001N	tak .. no] + [dík] + [(rušivý zvuk)] + [hmm .. teď si jdu	umejt	<i>ruce</i> .. protože . jsi .. zase nešáhla .. do
15X007N	hmm hmm] + [(nadechnutí)] + [+ kdyby měly takovouhle zbraň ty děcka	dostat	do <i>ruk</i> jako ..] + [hmm] + [když to vez
14C002N	mazej .. a vona se směje ne jsem si ji	přidržela	za <i>ruku</i> protože to by upadla že jo] + [(smíc
15X001N	ahoj ahoj] + [(rušivý zvuk)] + [a já to za tebou zavřu když	máš	plný <i>ruce</i> .. ne ? .. dobře ne] + [(odkašlání)
15X018N	když je dost světla ..] + [tak se dá .. krásně	fotit	z <i>ruky</i> protože ten čas je .. to čas toho
13A075N	1 tady práce není jak* . cokoliv já říkám budu	dělat	<i>rukama</i> nebo prostě budu ..] + [jo samozřej
15E017N	bojíš že ti zůstane . klika v <i>ruce</i> vole když	otvíráš	dveře ..] + [(pousmání)] + [(pousmán
13A044N	dej] + [jo .. má ho tam . <i>ruku</i> .. počkej	počkej	počkej tak . tak] + [...] + [jeřda ty je m
16A009N	.. týden s kyblíkem a hadrem v <i>ruce</i> ..] + [to	myslíš	že je hrozný ?] + [ale zase] + [no tak i

Příloha č. 3 – Ukázka vyhledávání v korpusu *ortofon_v1* (zdroj: ČNK)

Pořadí podle celkového počtu výskytů	Bázové slovo	Počet FJ	Celkový počet výskytů FJ v korpusu
1.	ruka	526	485 314
2.	oko	485	302 457
3.	jazyk	131	37 130
4.	prst	119	31 776
5.	ucho	151	24 934
6.	nos	137	20 525
7.	huba	148	12 987
8.	pusa	73	12 368
9.	ústa	71	10 574

Příloha č. 4 – Tabulka podle frekvence výskytu jednotlivých bázových slov v korpusu *syn_v6* (zdroj: ČNK)

Pořadí podle celkového počtu výskytů	Bázové slovo	Počet FJ	Celkový počet výskytů FJ v korpusu
1.	oko	24	476
2.	ruka	17	152
3.	jazyk	7	70
4.	ucho	6	69
5.	ústa	1	52
6.	huba	5	13
7.	pusa	2	3
8.	prst	1	3
X	nos	0	0

Příloha č. 5 – Tabulka podle frekvence výskytu jednotlivých bázových slov v korpusu *syn2015_fr* (zdroj: ČNK)

Ondřej_771 • <overlap> hmm </overlap> 🗣️

Ladislav_770 • hmm víš co vono to <overlap> to auto pro tyhlencty </overlap> .. 🗣️

Sabina_772 • <overlap> 1 </overlap> 🗣️

Ladislav_770 • (nadechnutí) 🗣️

Ladislav_770 • jako .. fakt že asi . těch osmnáct let není . úplně ten <overlap> správněj věk </overlap> + 🗣️

Ondřej_771 • <overlap> hmm </overlap> hmm <overlap> hmm </overlap> 🗣️

Ladislav_770 • (nadechnutí) 🗣️

Ladislav_770 • + <overlap> kdyby měly </overlap> <overlap> takovouhle zbraň ty děcka </overlap> dostat do ruk jako .. 🗣️

Sabina_772 • <overlap> hmm </overlap> 🗣️

Ladislav_770 • když to vezmeš 🗣️

Stanislav_768 • hmm 🗣️

Ladislav_770 • jo že fakt v tý Americe jezdí tajhle pod tým dozorem nějakým že jo nebo tady v tý Evropě jestli to <overlap> udělaj když budeš do </overlap> .. 🗣️

Sabina_772 • <overlap> hmm </overlap> 🗣️

Ladislav_770 • (nadechnutí) 🗣️

Ladislav_770 • třeba dva roky 🗣️

Příloha č. 6 – Ukázka zápisu promluvy v korpusu *ortofon_v1*